МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В.Г. КОРОЛЕНКА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

Харків 2012

ББК 78.34(4УКР)
УДК 027.021(477)
З 41

Збірник наукових праць. Вип. 6 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 2012. – 133 с.

У збірнику викладені результати локального дослідження «Історія ХДНБ ім. В.Г. Короленка», приуроченого до 125-річчя від дня заснування книгозбірні.

Наукове видання

Збірник наукових праць Вип. 6

Підписано до друку Формат паперу 60х84 1/16
8,3 друк. арк., 7,4 обл.-вид. арк. Папір для множ. апаратів.
Замовлення №
Ксерокс ХДНБ ім. В.Г.Короленка. 61003, Харків-3, пров. Короленка, 18

ПЕРЕДМОВА

Шостий випуск збірника наукових праць ХДНБ ім. В.Г. Короленка містить результати локального дослідження «Історія ХДНБ ім. В.Г. Короленка», приуроченого до 125-річчя від дня заснування книгозбірні.

У фундаментальній статті О.І. Танько представлений 125-річний шлях Бібілотеки. Автор розкриває діяльність книгозбірні на різних історичних етапах, відстежує динаміку формування фондів, еволюцію форм і методів обслуговування користувачів, висвітлює внесок співробітників у розвиток Бібліотеки.

Характерною ознакою сучасного етапу розвитку бібліотечної справи є намагання сучасників зберегти пам'ять про найкращих представників професії. Це виявляється в посиленні персоніфікованого підходу – розкриття історії Бібліотеки через внесок в її розвиток окремих особистостей. Штрихи до портретів директорів ХДНБ ім. В.Г. Короленка – М.І. Румницької, Г.А. Мірошниченка і Н.Х. Семененко подано у статті Т.О. Сосновської і В.О. Ярошик.

Протягом понад 125-річної історії у ХДНБ ім. В.Г. Короленка сформувано потужну інформаційну базу національного значення – універсальний за змістом фонд вітчизняних і зарубіжних документів, який нині посідає друге місце в країні (після Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) і перше – серед бібліотек системи Міністерства культури України. Перлина зібрання – фонд рідкісних видань та рукописів – налічує близько 70 тис. пам'яток світового та національного культурного значення. Діяльність ХДНБ ім. В.Г. Короленка з формування, збереження та розкриття колекцій пам'яток писемності та друку проаналізовано у статті І.Я. Лосієвського, С.Б. Шоломової, О.Л. Грабарчук.

Питання збереження бібліотечних фондів як одного з пріоритетних завдань Бібліотеки в перші роки її існування (1886 – 1915 рр.) розкривається у публікації В.М. Михайленко.

Видання адресоване історикам бібліотечної справи та культури, краєзнавцям, бібліотекарям, викладачам і студентам вузів документально-комунікаційного профілю.

О.І. Танько

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ім. В.Г. КОРОЛЕНКА: ШЛЯХ У 125 РОКІВ

ПЕРШЕ 30-РІЧЧЯ ХГБ

На основі історичних відомостей детально аналізується 125-річна історія книгозбірні, створення та функціонування відділів, робота працівників, спрямована на покращення обслуговування користувачів та поповнення фонду. Висвітлюється розвиток книгозбірні як провідної наукової бібліотечної установи на сучасному етапі.
Ключові слова: *ХГБ, ХДНБ ім. В.Г. Короленка, відкриття Бібліотеки, члени Правління ХГБ.*

На основе исторических сведений подробно анализируется 125-летняя история Библиотеки, создание и функционирование отделов, работа сотрудников, направленная на улучшение обслуживания пользователей и пополнение фонда. Освещается развитие Библиотеки как ведущего научного библиотечного учреждения на современном этапе.
Ключевые слова: *ХОБ, ХГНБ им. В.Г. Короленко, открытие Библиотеки, члены Правления ХОБ.*

8 жовтня (26 вересня за старим стилем) 1886 р. відбулося відкриття Харківської громадської бібліотеки (ХГБ) – нині Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка. За 125 років Бібліотека пройшла шлях від однієї з найвідоміших громадських книгозбірень Російської Імперії до бібліотеки всеукраїнського значення, відомої далеко за межами країни.

Відкриттю ХГБ передувала велика підготовча робота, розпочата у 1883 р. та здійснена групою однодумців-ентузіастів народної просвіти. 16 червня 1884 р. Міністерство внутрішніх справ, якому підпорядковувались бібліотеки, затвердило Статут ХГБ, розроблений фундаторами на підставі «Временных правил по отношению к открытию и содержанию публичных библиотек» та за зразком статутів існуючих книгозбірень. Цей документ дав юридичні підстави до заснування Бібліотеки.

До створення та розвитку ХГБ були причетні видатні харків'яни – професори Харківського імператорського університету, Ветеринарного та Технологічного інститутів, відомі громадські діячі, представники губернської та міської влади, численні благодійники, які дарували книги, жертвували кошти, безплатно працювали на користь Бібліотеки.

Серед засновників та численних діячів ХГБ були чиновник О.О. Гурський; відомий педагог-просвітитель, засновниця Харківської жіночої недільної школи, віце-президент Міжнародної ліги освіти Х.Д. Алчевська; академік Петербурзької Академії наук, фундатор Харківської фізико-хімічної наукової школи М.М. Бекетов; професор «частной» патології і терапії П.А. Гордєєв; професор історії Д.І. Багалій; літературознавець член-кореспондент Петербурзької АН, професор Харківського, Новоросійського та Московського університетів О.І. Кирпичников; етнограф і літературознавець професор М.Ф. Сумцов; фізіолог професор В.Я. Данилевський; професор фізики О.П. Грузинцев; кандидат права Ф.А. Павловський; ректор Харківського університету професор І.П. Щелков; директор Технологічного інституту професор В.Л. Кирпичов; директор Ветеринарного інституту професор А.О. Раєвський; літературознавець і санскритолог академік Д.М. Овсянико-Куликовський; громадські діячі, депутати міської думи економіст В.І. Касперов та меценат Б.Г. Філонов; харківський губернатор барон О.О. Ікскуль-фон Гільденбандт; міський голова І.О. Фесенко та багато інших видатних особистостей. Своєю творчою працею вони не тільки створювали та розвивали Громадську бібліотеку, а й сприяли становленню вітчизняного бібліотекознавства та харківської бібліотечної школи.

Особливе значення для розвитку Бібліотеки мала діяльність професора, в майбутньому академіка Д.І. Багалія, вченого зі світовим ім'ям. З 1889 р. він був членом Правління ХГБ, а з 1893 р. протягом наступних тринадцяти років його беззмінним головою. Саме за цей час, який можна назвати епохою Багалія в історії ХГБ, не применшуючи внесок інших діячів, Бібліотека стала великим просвітницьким центром, відомим далеко за межами країни. Завдяки організаторському таланту Дмитра Івановича Бібліотека отримала власну будівлю. З його ініціативи, за підтримки або безпосередньою участю створюються відділи: «місцевий», рукописів та автографів, бібліотекознавства, музичний, Hebraica et Judaica, український, два філіальні відділення. Сучасники вважали ХГБ прекрасним пам’ятником громадської діяльності Д.І. Багалія [38, с.17 − 18].

Високий інтелектуальний потенціал фундаторів, які стали першими працівниками та адміністраторами Бібліотеки, їхній багатий досвід роботи у зарубіжних книгозбірнях зумовили науковий рівень вирішення всіх питань діяльності ХГБ. Усвідомлюючи високе соціальне призначення Бібліотеки, засновники визначали напрями розвитку, формували унікальний фонд, впроваджували досягнення світового бібліотечного досвіду та прогресивні технології, розвивали громадські зв'язки, у т.ч. міжнародні [47, с.6].

У діяльності ХГБ відбивалися типові риси, притаманні багатьом публічним бібліотекам Російської Імперії. Проте енергійна та цілеспрямована діяльність Правління дуже скоро поставила Бібліотеку в один ряд з найвідомішими книгозбірнями країни. Зростання ХГБ почалося з першого року: фонд з 1700 прим. збільшився до 10 тисяч, підписчиків побільшало з 220 у першому місяці існування до 650 у вересні 1887 р.

До свого 10-річчя за кількістю книг – 62966 томів – ХГБ посіла п'яте місце серед провінційних бібліотек, а до 25-річчя – третє. Попереду були тільки Віленська та Одеська публічні бібліотеки, які існували на той час відповідно 45 і 81 рік та повністю утримувалися за рахунок державної субсидії та міського управління. У Харківській книгозбірні міська субсидія становила до 20 – 23% бюджету і не була обов'язковою для міської влади, адже за Статутом кошти ХГБ складалися з пожертвувань грошима та книгами, платні за користування абонементом та зборів від лекцій, концертів, спектаклів на користь Бібліотеки. Тому зростання і досягнення ХГБ за 25 років можна вважати безпрецедентним явищем для того часу.

За використанням книжкових багатств ХГБ також була попереду провінційних бібліотек Росії – у середньому за рік книговидача сягала 248 тис. томів (196 тис. за абонементом та 52 тис. у читальні). На 25-му році існування книговидача зросла до 282 тис. томів. Значне перевищення попиту на наукову літературу в порівнянні з художньою, майже вдвічі, сформувалося за перше 10-річчя існування ХГБ (1896 – 1897 рр.). Бібліотека задовольнила 16166 читацьких вимог на наукову літературу і тільки 8788 – на художню. За висловлюванням видатного бібліотекознавця Л.Б. Хавкіної, яка розпочинала свій трудовий шлях у Бібліотеці, до свого 25-річчя ХГБ за інтенсивністю роботи «может даже выдерживать сравнение с нашими государственными библиотеками, т.к. она опередила Библиотеку Московского Публичного и Румянцевского музеев (с читаемостью 245 тыс. томов) и по количеству прочитанных сочинений

заняла непосредственное место после Императорской публичной библиотеки» [50, с.18 − 20].

У 1915 р. у журналі «Школа и жизнь» були наведені звітні показники ХГБ за 28-й рік існування: книжковий фонд становив 172861 томів, у читальному залі було 6426 читачів та 63627 відвідувань, книговидача сягала 88521 томів. За абонементом 1 – 3 розрядів та нотним 15560 підписчиків отримали 300826 томів (книг, журналів та нот). Всього за рік було надано в користування 389347 видань. Відзначалося, що ХГБ «**по величине занимает третье место среди русских публичных библиотек, по интенсивности работы она стоит на первом месте**» [7, с.11].

У 1915 – 1916 рр. книговидача сягла 580 тис. томів і, як відзначила у 1916 р. харківська газета «Южный край», «последняя цифра представляется рекордной не только в нашей библиотеке. Ее не достигла до сих пор ни одна из русских библиотек всех категорий» [16].

Протягом перших 14 років у Бібліотеки не було власного приміщення. Однак, незважаючи на труднощі перебування в тимчасових квартирах, Правління намагалося створити якнайкращі умови для роботи ХГБ. Перш за все це відображалося у структурних перетвореннях та розвитку нових напрямів роботи.

На час відкриття Бібліотека складалася з безплатної читальні, платного абонемента та відділу народних книг. **Безплатна читальня, що була доступною для всіх, та відділ народних книг стали важливою подією в культурному житті Харкова** [46, с.43]. Однак через рік (4 листопада 1887 р.) було вирішено призупинити роботу відділу народних книг, доки Бібліотека не зміцніє.

Покращання умов після переїзду Бібліотеки на третю квартиру на Московській вулиці дозволило відновити роботу «народного відділу». Професори М.А. Гредескул, Д.І. Багалій та В.Я. Данилевський докладали значних зусиль до організації «дешевої бібліотеки», яку було відкрито 11 березня 1890 р. Усю роботу виконували безоплатно вчительки недільної школи Х.Д. Алчевської, яка пожертвувала 500 крб на нову справу.

Про своєчасність відкриття «дешевої бібліотеки» свідчила кількість підписчиків, що невпинно зростала, – до 200 за день. Загальними зборами 9 грудня 1890 р. було прийняте рішення реорганізувати умови абонемента та встановити ще один розряд – 2-й, без права отримання нових журналів та книг зі щомісячною платнею 20 коп. «Дешеву бібліотеку» перейменували у «третій розряд».

Організація «дешевого абонемента» мала велике значення не тільки для ХГБ – це стало поштовхом до розвитку мережі бібліотек в цілому краї. За словами Л.Б. Хавкіної, «..."дешевая библиотека" или "3-й разряд" явилась прототипом библиотек не только города Харькова, но и Харьковской губернии» [50, с.11]. Кілька осіб, які працювали з часів заснування «дешевої бібліотеки», у 1891 р. організували першу безплатну народну бібліотеку-читальню при Харківському товаристві грамотності (ХТГ). Згодом протягом 1894 – 1903 рр. у Харкові було відкрито ще чотири читальні. До складу Комітету сільських бібліотек при ХТГ увійшли й члени Правління ХГБ В.Я. Данилевський, М.Ф. Сумцов, О.М. Габель. За їхньою активною участю було відкрито майже 500 народних бібліотек у Харківській губернії, яка зайняла у 1906 р. перше місце серед губерній Російської Імперії за кількістю відкритих читалень [41].

Співробітниці «3-го розряду» брали дієву участь у створенні тритомної колективної праці – навчально-допоміжного посібника «Что читать народу?», що стало значною подією у справі народного просвітництва. Видання сприяло виявленню читацьких інтересів народу й отримало позитивний відгук Л.М. Толстого. Пізніше деякі працівниці Бібліотеки брали участь у складанні хрестоматії для читання під назвою «Книга взрослых». У цій праці було творчо узагальнено досвід вивчення читацьких уподобань.

Бібліотека працювала напружено – читальний зал та абонемент завжди були переповнені. Основними відвідувачами (майже 58%) читального залу були студенти Університету, Технологічного та Ветеринарного інститутів. Також Бібліотеку відвідували особи різних професій та соціального стану: службовці, військові, робітники та інші. Читальним залом користувалися жителі не тільки центральної та нагірної частин міста, а й околиць та іногородні. Тільки за 25 років у кабінеті для читання було зафіксовано 1250000 відвідувань, тобто в середньому 50 тис. за рік.

Члени Правління вважали за необхідне запровадити бібліографічну консультаційну допомогу читачам, особливо тим, які займалися самоосвітою. У 1892 р. задля цього було організоване чергування членів Правління на абонементі. Професори В.Я. Данилевський та О.П. Грузинцев систематично консультували читачів.

Укладалися рекомендаційні списки книг з окремих тем не тільки для читачів,а й на замовлення органів влади – у 1908 р. службовців Бібліотеки навіть преміювали за підготовку списків літератури для губернатора.

Принципи формування фонду ХГБ були визначені на одному з перших засідань Правління. За галузевими відділами фонду і каталогів були закріплені фахівці, які відповідали за поповнення Бібліотеки кращими виданнями. Завдяки такій організації роботи, на думку Д.І. Багалія, досягалася систематичність і повнота кожного відділу. Звернення до всіх урядових, наукових та громадських установ Імперії, до діячів науки і культури дало чудові результати. Л.Б. Хавкіна писала: «На призыв Библиотеки откликнулись сотни учреждений, тысячи лиц... Среди жертвователей Библиотеки были выдающиеся отечественные ученые, академики, профессора, известные государственные люди, иерархи православной церкви, крупные общественные деятели, литераторы, публицисты, педагоги». Навіть від Імператора Олександра III надійшли коштовні багатотомні видання, які Бібліотека самостійно не змогла би придбати – «Полное собрание законов Российской Империи» і «Свод законов» [50, с.15 −16].

Більше тисячі томів надійшло від Імператорської академії наук, Товариство любителів давньоросійської писемності подарувало коштовне багатотомне видання «Сборник Императорского русского исторического общества». Цінні видання з історії, мистецтва, нумізматики пожертвували Великі князі Микола Михайлович та Георгій Михайлович. Один з перших жертвувателів – голова Комітету міністрів Росії М.Х. Бунге – надіслав декілька своїх праць. Серед тих, хто вже в перші роки існування подарував Бібліотеці книги – товариш (заступник) міністра фінансів Ф.Г. Тернер, товариш міністра шляхів сполучення Г.А. Євреїнов, сенатор Н.П. Семенов, командувач військами Київського військового округу М.І. Драгомиров, сенатор П.Ф. фон-Лілієнфельд-Тоаль, сенатор і академік В.П. Безобразов, академіки Я.К. Грот і Г.І. Вільд. Серед перших пожертвувачів-харків'ян – професори В.А. Франковський, Г.М. Цехановецький, В.К. Анреп, А.Ф. Брандт, Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов, П.С. Єфименко, В.Г. Лашкевич, міський голова І.О. Фесенко та багато інших відомих діячів.

До Бібліотеки надходили дарунки від Московського Рум'янцевського музею, Архіву міністерства іноземних справ, Архіву міністерства юстиції, Головного воєнно-медичного управління,

Географічного товариства, Геологічного комітету, Демидовського юридичного ліцею, Казанської духовної академії, Петербурзького губернського земства та багатьох інших закладів. І це не були разові подарунки – автори та установи й надалі надсилали свої видання до Бібліотеки. Наприклад, надходження «Свода законов» тривало в міру виходу друком усіх томів. Майже 100 назв періодичних видань, за свідченням Д.І. Багалія, ХГБ отримувала безкоштовно [3, с.74].

Наведені вибіркові приклади пожертв тільки за третій рік існування Бібліотеки. За такий відносно короткий час Правлінню вдалося завоювати прихильність і повагу суспільства до громадської ініціативи харків'ян, зробити Бібліотеці по-сучасному ефективну рекламу, налагодити громадські зв'язки. До свого 25-річчя ХГБ мала вже 149 тис. томів, тобто у 88 разів більше, ніж при відкритті, майже половина була подарована.

Цілеспрямована робота членів Правління з якісного формування фонду Бібліотеки, який на 75% складався з наукових видань з усіх галузей знання, мала на меті перетворити ХГБ у центральну книгозбірню для всієї південно-східної Росії. Для цього Правління звернулося у 1900 р. до Головного управління у справах друку з клопотанням щодо отримання безплатного примірника всіх книг, що виходять друком у Росії російською мовою. Цей факт свідчить про те, що ХГБ мала всі підстави стати поряд з найбільшими книгозбірнями Імперії, які на той час користувалися таким правом: Імператорська публічна бібліотека, Рум'янцевський музей, Бібліотека Академії наук і Гельсингфорський університет.

Серед перших благодійників, які допомагали Бібліотеці коштами, були Б.Г. Філонов, Х.Д. Алчевська, Ф.А. Павловський та інші. Найбільшим одночасним благодійним внеском було пожертвування Н.М. Філонової – 10 тис. рублів на розширення книгосховища у пам'ять її чоловіка Б.Г. Філонова – першого голови Правління ХГБ (1886 – 1892 рр.). Надавали підтримку Бібліотеці місцеві банки та кредитні установи.

За 25 років прибуток Бібліотеки становив 409 тис. крб. З них 185 тис. крб складала підписна платня та членські внески, 144 тис. крб – субсидія від міста, 65 тис. крб – пожертви, прибутки від благодійних вечорів, концертів та випадкові внески, 45 тис. крб – прибуток за оренду квартири та експлуатацію залу.

Організація благодійних концертів, спектаклів, музичних вечорів, зустрічей з відомими діячами науки і культури привертала увагу суспільства до Бібліотеки. Таким чином була закладена та отримала

розвиток науково-просвітницька діяльність ХГБ. З благодійними виставами на користь ХГБ виступали гастрольна трупа М. Кропивницького, здійснювалися постановки драматичних спектаклів, опер, у читальному залі Бібліотеки виступали письменники і поети Ф. Сологуб, І. Сєверянін, В. Маяковський, Д. Бурлюк, В. Каменський, видатні композитори та виконавці С. Рахманінов, Р. Глієр, Б. Барток, Г. Нейгауз, відома драматична актриса В. Комісаржевська. На користь ХГБ у залі Міської думи читали лекції письменники І. Тургенєв та С. Андрієвський. У залі Бібліотеки виступали відомі вчені – професори В.П. Бузескул, Л.Є. Владимиров, М.М. Загурський, Д.М. Овсянико-Куликовський, М.Ф. Сумцов, В.Я. Данилевський, Д.І. Багалій, О.Ф. Брандт, А.Н. Деревицький, О.О. Русов, В.П. Даневський та багато інших. Д.І. Багалій вважав, що ці заходи не тільки підтримували, а й робили Бібліотеку просвітницьким осередком, сприяли поширенню культурного впливу. За словами Дмитра Івановича, тільки завдяки Бібліотеці «...Харків міг почути багатьох популярних приїжджих лекторів, котрі без цього і не завітали б до нього» [5, с.46].

Відомою подією в Харкові у 1902 р. став XII Всеросійський археологічний з'їзд, у роботі якого брали участь Д.І. Багалій та М.Ф. Сумцов. Після засідання етнографічної секції з'їзду, що проходило в читальному залі ХГБ, відбувся концерт капели кобзарів Лівобережжя під керівництвом Гната Хоткевича. Цей концерт мав величезний успіх і назавжди залишився в історії українського кобзарства.

Протягом 30-річного періоду ХГБ користувалася підтримкою не тільки суспільства, а й влади. Д.І. Багалій вважав, що місцева влада безпосередньо зацікавлена у сприянні закладу, що фактично виконує функції міської бібліотеки, є власністю городян і Харків, як культурний центр всієї південно-східної Росії, може пишатися такою освітньою установою. Харківська дума та управа завжди позитивно реагували на всі звернення Правління.

Справа спорудження власної будівлі Бібліотеки об'єднала громадськість і владу, і не тільки місцеву, а й державну. Д.І. Багалій згадував посадовців, які сприяли будівництву – це міністр внутрішніх справ І.М. Дурново, директор департаменту Державного казначейства Дмитрієв, віце-директор С.Ф. Вебер, міські голови І.Т. Голенищев-Кутузов та професор О.К. Погорелко. Міністр фінансів С.Ю. Вітте з дозволу Миколи II сприяв одержанню Бібліотекою державної субсидії на

будівництво. Харківська міська влада дала згоду на виділення землі під забудову в центрі міста, надала Бібліотеці матеріальну допомогу на будівництво та оплату земельної ділянки (16 тис. крб). Від Харківського комітету попечительства про народну тверезість за сприяння його голови – губернатора Г.А. Тобізена Бібліотеці було пожертвувано 3 тис. крб.

Кошти перераховували харків'яни, Земельний та Торговельний банки, Варшавське страхове товариство. На будівництво ХГБ отримала, за словами Д.І. Багалія, «...в преемстве нравственного наследования, капитал первой Харьковской публичной библиотеки, равнявшийся 384 р.» [4, с.16]. Ці кошти, за висловлюванням кандидата права Ф.А. Павловського, були отримані тому, що ХГБ має такі самі цілі, що і перша харківська публічна бібліотека 40-х років XIX ст. [33, с.9].

28 січня 1901 р. відбулося свято відкриття нової будівлі Бібліотеки, спорудженої за чудовим проектом академіка архітектури О.М. Бекетова.[1] Ця знаменна подія в культурному житті країни мала розголос у харківській та іногородній пресі. Петербурзька газета «Новое время» назвала відкриття нової будівлі ХГБ «праздником просвещения и развития общественного самосознания», відзначалося також швидке зростання ХГБ, яка стала однією з найбільших книгозбірень півдня Росії [29].

Переміщенням у власну будівлю розпочався новий етап розвитку Бібліотеки. З 1901 р. починають видаватися безплатні абонементи вчителям початкових шкіл та училищ, незаможним студентам. За два роки до цього міністр внутрішніх справ затвердив зміни до Статуту ХГБ, якими було надано право відкривати філії Бібліотеки, а також книжковий магазин. На прохання жителів району Петинки (нині – вул. Плеханівська), в основному робітників, за сприяння групи діячів ХТГ 2 лютого 1901 р. було відкрито філіал ХГБ, що став **першою в Харкові «бібліотекою для робітників»**. У 1905 р. при філіалі організували Технічний відділ ім. П.П. Ріццоні – директора паровозобудівного заводу, який надавав допомогу Бібліотеці.

Друге філіальне відділення Бібліотеки було відкрите 1 червня 1905 р. на вул. Великій Панасівській, невдовзі філіал був переведений на вул. Усівську (нині – вул. Гвардійців-залізничників). Обидва відділення

---

[1] Головний корпус Бібліотеки сьогодні є пам'яткою архітектури державного значення з охоронним номером 11674 Реєстру національно-культурної спадщини України та пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний номер 153) і перебуває під охороною держави.

очолювала загальна комісія та два виконавчі комітети, що керували всіма справами. Загальний книжковий фонд обох філіалів становив понад 25 тис. томів. Щороку реєструвалося майже 10 тис. відвідувань. Філіальні відділення отримували невелику субсидію від Харківської міської управи, Товариства попечительства про народну тверезість, разову грошову допомогу від Харківської повітової земської управи та Азовсько-Донського банку. На жаль, протягом 1906 – 1907 рр. фінансові справи обох філіалів погіршилися. У лютому 1908 р. після обшуків та вилучення близько 400 книг філіали були закриті.

Багатство унікального багатогалузевого фонду відрізняло ХГБ від інших громадських книгозбірень. За свідченням Д.І. Багалія, у Бібліотеці була майже кожна «спеціальна» книга, що вийшла в країні. Удосконалювалася організація наукових відділів фонду, запроваджувалися нові форми розкриття його галузевого складу.

З перших років існування Бібліотеки за пропозицією Д.І. Багалія пильної уваги надавалося збиранню літератури з історії, географії, етнографії, статистики, промисловості Слобожанщини. Виділення «місцевого відділу» у друкованих каталогах стало досягненням ХГБ. Відомий бібліограф М.В. Здобнов відзначав, що «місцевий» відділ у каталогах ХГБ відрізняється особливим багатством. Сьогодні – це безцінне джерело краєзнавчої інформації. Першим упорядником відділу був Д.І. Багалій. Протягом всього періоду плідної творчої праці в Бібліотеці він не залишав поза увагою «місцевий відділ», який називав «Charcoviensia». Д.І. Багалій вважав, що у «місцевому відділі» має бути все, що стосується Харківського краю і міста Харкова та всієї південної Росії.

Завдяки досвіду ХГБ створення «місцевих» відділів у громадських бібліотеках країни набуло поширення. Таким чином, ХГБ **можна вважати фундатором бібліотечного краєзнавства**. Розвиваючи ідеї Д.І. Багалія, Л.Б. Хавкіна вперше сформулювала краєзнавчу функцію бібліотеки регіонального рівня у своїй відомій книзі «Библиотеки, их организация и техника» [49, с.194].

У журналі «Киевская старина» у 1904 р. був надрукований невеликий нарис, у якому зазначено, що ХГБ належить одне з перших місць у країні серед подібних установ за обсягом фонду (98612 томів на 1 жовтня 1903 р.). Особлива увага зверталася на зібрання книг, що вийшли друком у Харкові та губернії, а також тих, що стосуються краю. Підкреслювалася роль голови Правління професора Д.І. Багалія в тому, що

в Бібліотеці сформовано досить повний місцевий відділ, у складі якого є рідкісні видання. Проте зауважувалося, що на відміну від «місцевого», не виділено в окремий відділ книги про Малоросію або написані малоросійською мовою, хоча в Харкові існує на них постійний попит. Відзначалося піклування Правління про поповнення фонду такою літературою, однак зауважувалося, що нестача коштів не дозволяє довести досить багатий український фонд до вичерпної повноти [56, с.27 − 28].

Отже, організація українського відділу у 1906 р., **першого серед громадських бібліотек країни**, була цілком закономірною – всі попередні зусилля Правління сприяли розвитку і цього напрямку роботи ХГБ. Д.І. Багалій визначив, якими творами необхідно поповнювати цей відділ, сформулював його завдання. На зборах 1 лютого 1906 р. розглядалася діяльність комісії з питань відкриття українського відділу, були затверджені правила його організації. Керівним органом відділу була українська комісія, у складі якої в різні роки працювали М.І. Міхновський, К.М. Бич-Лубенський, Х.О. Алчевська, Г.М. Хоткевич та інші. Комісією відшукувалися кошти для поповнення відділу, відбиралися та купувалися книги, складався окремий каталог. Книги українського відділу зберігалися у книгосховищі Бібліотеки та надавалися в користування на загальних підставах.

Суттєву допомогу українському відділу надавали приватні особи, кошти від благодійних концертів та Харківська міська дума, яка до 50-річчя від дня смерті Т.Г. Шевченка надала ХГБ матеріальну допомогу з тим, щоб український відділ був «присвячений пам'яті» великого українського поета. Таким чином з'явилася назва «Український відділ імені Тараса Шевченка».

Важливою подією стало видання у 1912 р. першого і єдиного в Російській Імперії «Каталогу книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки». Цей посібник містить близько 3 тис. описів книг і є цінним документальним джерелом з історії формування фонду україніки.

ХГБ посідала помітне місце у Харкові як осередок музичної культури. Численні концерти та вечори, що проводилися в стінах книгозбірні, користувалися незмінним успіхом у харків'ян. У фонді Бібліотеки зберігалися цінні колекції нотних видань, книги з музикознавства. Тому відкриття в ХГБ у січні 1903 р. з ініціативи Л.Б. Хавкіної музичного відділу з нотним абонементом стало значною подією, на яку відгукнулася музична громадськість всієї країни. Від іногородніх та

харківських музичних видавців, композиторів, учителів музики надходили у дарунок ноти та книги. Головна дирекція Імператорського російського музичного товариства надіслала 200 крб на розвиток нотного абонемента, а віце-президент Товариства Великий князь Костянтин Костянтинович висловив підтримку доброму починанню. Свої привітання надіслали композитори М.О. Балакірєв і М.В. Лисенко. Харківська газета «Южный край» відзначала, що відкриття музичного відділу ХГБ – це «**первый опыт устройства в России общественного нотного абонемента**» [58]. Серед членів комісії під головуванням Л.Б. Хавкіної, яка завідувала роботою музичного відділу, були І.І. Слатін – композитор, засновник Харківського відділення Російського музичного товариства, директор Харківського музичного училища; П.Г. Ріттер – приват-доцент Харківського університету, редактор газети «Утро»; В.І. Сокальський – композитор і музичний критик, інші відомі діячі. Працівники відділу підготували друкований «Каталог музыкального отдела ХОБ». Відвідувачам надавалася можливість користуватися нотами та музичною літературою, у тому числі й бібліографічними раритетами в кабінеті для читання, а за невелику плату музична та нотна література видавалася за абонементом. Для учнів музичного училища та членів музичних гуртків, що діяли в місті, було відкрито кілька безкоштовних абонементів. Досвід організації музичного відділу в ХГБ сприяв створенню таких відділів в інших книгозбірнях країни, зокрема в Чернігівській та Пермській громадських бібліотеках. Отже, можна вважати, що **в ХГБ було закладено основи музичного просвітництва як напряму бібліотечної роботи**.

Авторитет ХГБ зростав, було накопичено багатий досвід з бібліотекознавства, що сприяло організації в 1903 р. **першого в Росії відділу бібліотекознавства та музею Бібліотеки**. Відділ і музей, створені за пропозицією та під керівництвом Л.Б. Хавкіної, мали на меті об’єднати матеріали з бібліотечної справи. Музей було організовано за прикладом бібліотеки міста Олбані (США), де працювала зразкова школа бібліотекарів. На відкриття відділу бібліотекознавства відгукнулися 116 бібліотек, у т. ч. 57 зарубіжних. Серед них найбільші в світі книгозбірні – Паризька національна бібліотека, Бібліотека Британського музею, Народна бібліотека Штудгарта, Токійська Імператорська бібліотека та ін. З Нью-Йоркської та Бостонської публічних бібліотек, Бібліотеки Конгресу США були надіслані до ХГБ матеріали не тільки з бібліотечної справи, а й багато книг з міського господарства, історії, статистики та народної освіти США.

На прохання Нью-Йоркської публічної бібліотеки до США було відправлено 266 видань про Харків, Харківське земство та Університет [32, с.22]. Цим було започатковано міжнародний книгообмін. Згодом були налагоджені зв'язки з багатьма зарубіжними бібліотечними громадськими об'єднаннями: Американською бібліотечною асоціацією, бібліотечними асоціаціями Австралії, Англії, Німеччини, Японії, Франції, з Міжнародним бібліографічним інститутом у Брюсселі. **Створення відділу бібліотекознавства сприяло не тільки встановленню професійних зв'язків з колегами, а й започаткувало міжнародні зв'язки, поширило авторитет ХГБ за межами країни.**

Здобутки та досвід Бібліотеки висвітлювалися в пресі, представлялися на з'їздах, виставках, у т.ч. зарубіжних. ХГБ брала участь у Виставці культурно-просвітницьких організацій та установ Росії у Нижньому Новгороді в 1895 р., у Виставці з народної освіти у Курську в 1902 р., де були представлені матеріали про діяльність першого філіалу ХГБ. На третьому з'їзді російських діячів з технічної і професійної освіти, що відбувся у 1904 р. у Санкт-Петербурзі, Л.Б. Хавкіна виступила з проектом організації бібліотечної освіти, що став одним з кращих документів вітчизняного бібліотекознавства [51, с.1 −16].

На Всесвітній виставці 1905 р. у Льєжі (Бельгія) експонувалися і були відзначені почесним дипломом матеріали відділу бібліотекознавства ХГБ, а книга Л.Б. Хавкіної «Библиотеки. Их организация и техника» нагороджена золотою медаллю. Відтоді це видання стало настільною книгою бібліотекарів країни.

Працівники ХГБ брали участь у всіх освітніх форумах – всеросійського і місцевого рівня (І Всеросійський з'їзд з бібліотечної справи у Санкт-Петербурзі в 1911 р., І загальноземський з'їзд зі статистики народної освіти у Харкові в 1913 р., з'їзд з питань позашкільної освіти та влаштування розумових розваг у Харкові в 1915 р. та ін.).

Представники Правління Бібліотеки М.О. Маслов, М.І. Антоконенко, М.М. Пінто були членами Російського товариства бібліотекознавства. ХГБ була ініціатором відкриття Харківського відділення товариства. У 1912 р. Л.Б. Хавкіна на засіданні Російського товариства бібліотекознавства виступила з доповіддю, присвяченою 25-річному ювілею ХГБ. Матеріали про історію та діяльність ХГБ були надіслані у 1914 р. до Російського товариства бібліотекознавства для участі у Лейпцизькій виставці з друкарської справи та графіки.

Питання підготовки фахівців бібліотечної справи в Росії завжди стояло дуже гостро. Співробітники Бібліотеки щедро ділилися своїм досвідом з колегами, відповідали на всі звернення з питань організації роботи. В одному з фахових видань – «Библиотечное дело. Руководство для устройства ... библиотек» (М., 1912) – підкреслювалося, що підготовку бібліотекарів на курсах, організацію з'їздів, видання фахової літератури можуть здійснити тільки ХГБ та Товариство бібліотекознавства, організоване в Петербурзі. **Це було визнанням високого рівня діяльності та авторитету ХГБ** [46, с.55].

Збирання цінних і рідкісних видань та рукописів, що надходили з пожертвами, розпочалося з перших років діяльності Бібліотеки. Листи від визначних діячів науки і культури, урядовців, що супроводжували дарунки, заклали початок дорогоцінної колекції автографів. Протягом 1890 – 1910 рр. у складі родинних бібліотек до фонду ХГБ надійшло багато цінних пам'яток вітчизняного та іноземного друку XVIII ст., рідкісні видання XIX – початку XX ст.

Ініціатором організації відділу рукописів і автографів був Д.І. Багалій. За його пропозицією 20 квітня 1903 р. екстреними зборами було ухвалено заснування цього відділу. На думку Дмитра Івановича, формування та розкриття цінних колекцій має здійснюватися в Бібліотеці, яка вже сформувалася **не тільки як просвітницька та загальноосвітня, а й як наукова установа**. Він вважав, що існування такого відділу збільшить наукове і загальноосвітнє значення ХГБ [2, с.36 − 37].

У відділі рукописів працювали видатні особистості – один з найстаріших діячів ХГБ професор М.О. Маслов, йому допомагали колеги та учні Д.І. Багалія – секретар історико-філологічного факультету університету літературознавець А.П. Кадлубовський, магістр російської історії та порівняльного мовознавства, один із засновників вищих жіночих курсів у Харкові В.І. Савва. У 1906 р. частина рідкісних видань українською мовою, а також прижиттєві видання видатних діячів української культури було виділено у фонді українського відділу.

Д.І. Багалій вважав, що в Бібліотеці мають бути відділи літератури мовами тих народів, які населяють Харків і Слобожанщину – єврейського, польського, татарського та інших. На згаданих екстрених зборах 1903 р. було також вирішено організувати відділ Hebraica et Judaica – літератури єврейськими та іншими мовами про єврейство. Відділом керувала комісія під головуванням доктора М.С. Шляпошникова. Каталог книг і

журнальних статей Judaica налічував близько 300 карток. Книги Hebraica обліковувалися в окремих зошитах. Представники відділу стали членами Єврейського історико-етнографічного товариства, завдяки чому до Бібліотеки безкоштовно надходили видання Товариства. Книги з фонду відділу знаходилися в книгосховищі Бібліотеки і видавалися для користування на загальних підставах.

У 1905 – 1906 рр. було прийняте рішення щодо виділення в каталогах 1-го та 2-го розряду абонементів видань не тільки українською, а й литовською мовою, а також відділу Polonica. Прагнення врахувати інтереси читачів усіх національностей, які жили в Харкові, позитивно відзначалося у привітаннях з нагоди 25-річного ювілею Бібліотеки.

Наприкінці 1916 р. було реорганізовано «3-й розряд» абонемента і відкрито дитячий відділ. Це була **перша дитяча бібліотека в Харкові**.

Діячам Бібліотеки належить заслуга впровадження в практику роботи кращих бібліотечних технологій. Досвід вітчизняних та зарубіжних бібліотек активно вивчався та використовувався в ХГБ. Застосована у 1889 р. форматно-порядкова розстановка книг у сховищі, що діє і сьогодні, значно економила місце, полегшувала використання та переоблік фонду. Система контролю за книгами, що видавалися читачам та підписчикам абонемента, отримала схвалення фахівців, зокрема відомого бібліотекознавця К.І. Рубинського. Досвід ХГБ використовували інші бібліотеки. У журналі «Библиотекарь» у 1910 р. зазначалося: «...в приемах выдачи книг по карточной системе заметно влияние Харьковской общественной библиотеки» [35, с.27]. У Бібліотеці завдяки зусиллям відомого статистика О.О. Русова впроваджувалася та удосконалювалася бібліотечна статистика – форми обліку книжкового фонду, відвідувань, видачі літератури, організації звітності.

Друковані та карткові каталоги, що складалися в Бібліотеці, були інструментом, без якого не можна користуватися багатим фондом. Саме під час першого тридцятиріччя розвитку Бібліотеки були закладені основи потужної системи каталогів і картотек. Сучасні бібліотекознавці вважають, що каталоги тих часів відзначалися високим професійним рівнем та забезпечували розкриття фонду ХГБ. Одночасно з друкованими систематичними каталогами складалися карткові каталоги – алфавітні, генеральний, топографічний.

Напередодні Першої світової війни у Харкові збільшилася кількість вищих навчальних закладів, організовувалися різні загальноосвітні курси

для робітників, Народний університет. У Бібліотеці зріс попит на нові журнали, на літературу іноземними мовами. Абонементний зал часто не вміщував усіх бажаючих. У читальному залі перебувало 800 – 900 читачів щодня, не вистачало місць для занять.

У вересні 1915 р. виникла загроза використання будівлі Бібліотеки під лазарет. Для звільнення приміщення було надано тиждень, хоча здійснити це у такий термін було неможливо. Новину, що швидко поширилася країною, коментували газети та журнали. Журнал «Школа и жизнь» писав: «Занятие Библиотеки под лазарет равносильно ее закрытию, а во всей Российской Империи нет ни одного города, где библиотека развила бы такую интенсивную деятельность и так приучила бы население к пользованию книгами, как в Харькове» [7, с.8]. На щастя, завдяки зусиллям членів Правління вдалося уникнути цієї катастрофи.

Наприкінці першого воєнного року в Бібліотеці на 20% збільшилася кількість нових підписчиків. Зростання населення за рахунок біженців збільшило і потребу в книзі. Було підготовлено низку рекомендаційних списків книг з країнознавства, збільшено кількість популярних журналів. Однак разом з тим зросли втрати книг, що не поверталися підписчиками. Втрачені книги відновити не вдавалося.

З нагоди 30-річчя ХГБ на загальних зборах 26 вересня 1916 р. Л.Б. Хавкіна виступила з доповіддю «Пути дальнейшего развития библиотеки», в якій порушувала питання організації бібліографічної служби, раціонального і планового комплектування, загальної професійної підготовки бібліотечних фахівців, необхідності оновлення фонду.

Любов Борисівна звернулася до харків'ян з відкритим листом, у якому повідомляла, що Бібліотека не має можливості придбати у достатній кількості необхідні книги: «Пусть же день 30-летия Библиотеки послужит поводом для новой поддержки со стороны общества. Пусть каждый гражданин, сочувствующий Библиотеке, подарит ей хоть одну книгу. И книги, принесенные всеми для всех, обновят книжный запас для общего пользования» [52].

У багатьох новаціях ХГБ була першою серед бібліотек країни. Наприклад, у Київській публічній бібліотеці (відкрита у 1866 р., нині – НПБУ) у звіті за 1914 – 1917 рр. тільки йшлося про необхідність організувати відділ книг українською мовою, а також відділи польської, єврейської, краєзнавчої літератури та відділ видань земського, міського

господарства і самоврядування, а також придбавати книги іноземними мовами. У ХГБ це було впроваджено набагато раніше.

ХГБ сформувалася як одна з провідних книгозбірень країни. На думку Д. І. Багалія, вона стала «...зразковою серед бібліотек такого типа і найбільш видатною». Дмитро Іванович вважав, що за якістю багатого фонду, за завданнями, за системою управління ХГБ є громадською і науковою, що наближається до академічної, а також одночасно загальнопросвітницькою установою. Він вбачав статус ХГБ як центральної бібліотеки південно-східної України [5, с.41, 54].

Отже, діяльність протягом першого 30-річчя стала фундаментом для всієї подальшої долі ХГБ.

НОВА КРАЇНА – НОВІ ЗАВДАННЯ

Події 1917 р., зміни політичних режимів, Громадянська війна, інтервенція, наступні роки радянського режиму змінили соціальні функції, завдання, склад читачів бібліотек. Відповідно змінювалися форми і методи роботи, склад фондів. Становлення і розвиток радянського бібліотекознавства відбувалися «в постійній і непримиренній боротьбі з теоріями буржуазного бібліотекознавства та їх проявами» – так характеризувався цей період за радянських часів. Головними завданнями бібліотек, за настановами В.І. Леніна, мали стати виховання робітників і селян у дусі комунізму, головним у бібліотечній діяльності мав стати принцип партійності. Особливої уваги влада надавала підпорядкуванню роботи старих книгозбірень завданням пропаганди марксистсько-ленінської ідеології, політики радянської влади, подоланню тенденцій «просвітительства», суть яких, на думку радянських ідеологів, полягала в зовнішній аполітичності, невтручанні в політику і класову боротьбу.

Зі встановленням радянської влади на Україні бібліотекам довелося перебудовувати свою роботу згідно з декретами «Об охране библиотек и книгохранилищ РСФСР» (1918 р.), «О централизации библиотечного дела в РСФСР» (1920 р.), декретом РНК УСРР «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» (1919 р.). У серпні 1919 р. бібліотечний підвідділ Раднаркому УСРР розробив проект декрету «Про реорганізацію і централізацію бібліотечної справи в Українській СРР». Ці документи сприяли охороні книжкових багатств і

перетворенню їх у загальнонародне надбання, організації широкої мережі загальнодоступних масових бібліотек з єдиним керівництвом, впровадженню централізованого книгопостачання. Радянська влада взяла на облік і під охорону Наркомосу всі наукові та публічні бібліотеки. Були прийняті нові правила користування ХГБ, Київською та Одеською публічними, а також вузівськими книгозбірнями, організована Всенародна бібліотека України [10, с.10 −11].

У грудні 1919 р. за рішенням Всеукраїнського революційного комітету ХГБ було перетворено на Центральну губернську і підпорядковано позашкільному підвідділу Харківського міського відділу народної освіти (ВНО). З січня 1920 р. Бібліотеку було переведено до відання бібліотечної секції ВНО, надано державне забезпечення і назву «Харківська радянська громадська бібліотека» [27, с.32]. Відповідно до «Обязательного постановления Харьковского Губисполкома о национализации библиотек» (9 лип. 1920 р.) усі бібліотеки приватного та громадського користування в Харкові оголошувались державним надбанням.

Незважаючи на складне економічне і політичне становище в республіці розпочалася організація нової мережі загальнодоступних бібліотек. Д.І. Багалій у той час вбачав призначення Харківської громадської бібліотеки як обласної (регіональної) Південно-Східної бібліотеки України поряд з обласною бібліотекою Південної України – Одеською публічною та обласною бібліотекою Західної України – Київською міською. Головною бібліотекою він вважав Всенародну національну бібліотеку в Києві, що організовувалася при Українській Академії наук [5, с.57].

Саме таку регіональну схему бібліотечної мережі було затверджено колегією академічних і державних бібліотек Наркомосу 25 липня 1919 р.: передбачалася наявність Всенародної бібліотеки та всеукраїнських – Східноукраїнської в Харкові, Південноукраїнської в Одесі та Західноукраїнської в Києві [9, с.16]. Однак ця схема залишилася нереалізованою і була не останньою. Бібліотека у 1919 р. також була залучена до упорядкування державної бібліотечної мережі Харківщини.

У січні 1922 р. постановою Раднаркому УСРР Бібліотеці (Харківській крайовій книгозбірні) було присвоєне ім'я письменника і громадського діяча В.Г. Короленка.

Кодекс законів про народну освіту, затверджений ВУЦВК 1 листопада 1922 р., визначив тип, сферу діяльності, функції та

підпорядкування Бібліотеки як однієї з найбільших у країні. **Бібліотека стала державною, підпорядковувалася Головполітпросвіті та була визначена як центральна бібліотека міста і губернії**. Серед завдань державних бібліотек у Кодексі були визначені: наукова розробка питань бібліотечного будівництва, видання наукових праць співробітників, підготовка висококваліфікованих бібліотечних працівників та ін. Бібліотека отримала назву «Харківська державна бібліотека ім. В.Г. Короленка». Однак ще деякий час в офіційних документах 1920-х років у публікаціях, звітах використовувалися й інші назви, наприклад: «Харківська крайова бібліотека», «Харківська центральна губернська бібліотека», «Центральна громадська бібліотека ім. В.Г. Короленка», «Центральна державна бібліотека», «Харківська прилюдна бібліотека ім. В.Г. Короленка», «Державна бібліотека ім. В.Г. Короленка».

1920-ті роки – період планомірного становлення науки в державі. Створювалися та реорганізовувалися науково-дослідні установи, кафедри, інститути тощо. Відповідно зростала увага до визначення видів і функцій наукових бібліотек. Ці питання розглядалися на I та II Всеросійських конференціях наукових і спеціальних бібліотек (1924, 1926 рр.), на I конференції наукових бібліотек УСРР, що відбулася наприкінці грудня 1925 р. У роботі останньої від Державної бібліотеки ім. В.Г. Короленка брала участь завідувачка Н.І. Чепіга як член президії та відомий бібліотекознавець Б.О. Борович. Конференцією було визначено основні завдання наукової бібліотеки, яка має бути книгосховищем державного значення (через одержання обов'язкового примірника СРСР), здійснювати науково-бібліографічну та науково-дослідну роботу з бібліотекознавства та книгознавства, «вести бібліографію "Україніка"» та свого регіону, забезпечувати підготовку наукових бібліотекарів для проведення бібліосоціологічних та бібліографічних досліджень. До речі, професійну підготовку рекомендувалося здійснювати не шляхом «проведення бібкурсів» для бібліотекаря-масовика політосвітнього типу, а у формі аспірантури (за ухвалою президії Упрнауки від 3.10.1925 р.). За резолюцією Конференції до обов'язків наукових бібліотек було включено зазначені завдання та наголошено посилити координацію планів з головними центрами – Всенародною бібліотекою України, Українським науковим інститутом книгознавства та Українською книжковою палатою [8, с.26]. Також на цій конференції вперше було запропоновано об'єднати Бібліотеку колишнього Київського університету з ВБУ, у

Харкові та Одесі – приєднати колишні університетські бібліотеки до так званих публічних [8, с.14].

Було визнано за доцільне перевести до Упрнауки ті наукові бібліотеки, що виконують науково-дослідну та бібліографічну роботу, але підпорядковані Укрпрофосвіті та Упрполітосвіті. В першу чергу були названі Одеська публічна бібліотека, Харківська державна бібліотека ім. В.Г. Короленка та колишня бібліотека Київського університету [8, с.27].

Отже, рішення про перепідпорядкування Державної бібліотеки ім. В.Г. Короленка було прийняте в останні дні грудня 1925 р. Однак, як було виявлено у результаті пошукової роботи, ще **22 вересня того ж 1925 р. постановою Раднаркому УСРР Харківська державна бібліотека передавалася до відання Упрнауки з включенням до мережі наукових установ**. Аналогічне рішення щодо Одеської публічної бібліотеки було прийняте в січні 1924 р. колегією Наркомпросу, затверджено постановою Раднаркому 25 вересня 1925 р., а виконано тільки у 1928 р. Проте постанова Раднаркому про перепідпорядкування ХДБ не виконувалася до 1930 р., незважаючи на кілька розпоряджень Наркомосу щодо негайної передачі Харківської державної бібліотеки у відання Упрнауки [47, с.17].

У 1926 р. відповідно до резолюції І Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників, що відбувся на базі нашої Бібліотеки та за її активною участю, були запропоновані структура бібліотечної мережі і типи бібліотек, визначені державні міжокругові бібліотеки – Харківська, Одеська, Київська, Катеринославська та Херсонська. При цьому зазначалося, що міжокругові бібліотеки одночасно були й центрально-округовими, **за винятком Харківської та Одеської бібліотек, які існували на підставі окремого положення та не підпорядковувалися Окрполітосвітам, і знаходились тільки під загальним керівництвом бібліотечних органів Управління політосвіти (УПО).** Державні міжокругові бібліотеки, як допоміжні апарати УПО, виконували різні завдання – бібліографічні, методичні, інспекційно-інструктивні тощо [39, с.15 − 16].

В окремій резолюції на доповідь Б.О. Боровича основними напрямами роботи державних бібліотек були визначені науково-дослідна, бібліотекознавча, книгознавча, а також видання наукових праць [39, с.78]. У резолюціях з питань матеріального забезпечення бібліотек наголошу-

валося на необхідності законодавчо зрівняти бібліотекарів у зарплатні та гарантіях праці з працівниками освіти [39, с.20].

У 1927 р. з’явився черговий проект «Система бібліотечного будівництва і розподіл бібліотек за типами», згідно з яким передбачалося реорганізувати в єдину державну бібліотеку: в Харкові – Державну бібліотеку ім. В.Г. Короленка і Центральну науково-учбову, в Одесі – Державну публічну і Центральну науково-учбову бібліотеку [26, с.29 − 35]. Об’єднання двох одеських бібліотек відбулося у 1930 р. і проіснувало до 1934 р., а в Харкові такого не сталося, можливо, не тільки тому, що нарком освіти М.О. Скрипник був проти реорганізації, а також і через невиконання постанови про перепідпорядкування Упрнауці ДБ ім. В.Г. Короленка. Та все ж у 1931 р. існувала реальна загроза об’єднання бібліотек за рішенням спеціальної наради сектору науки Наркомпросу: «замість двох бібліотек (ЦНУБ і ХДНБ) створити єдину бібліотеку імені товариша Й.В. Сталіна, яка мала стати однією з найкращих в СРСР» [40, с.31].

До числа наукових установ Бібліотека була переведена тільки у 1930 р. на підставі постанови Раднаркому УСРР від 1 серпня «Про мережу науково-дослідних установ» та затвердження нового складу мережі [36, с.12 − 13]. Відтоді Бібліотека має назву «Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка» (ХДНБ).

Основним джерелом поповнення фонду Бібліотеки як державного книгосховища у 1922 – 1940 рр. став безплатний обов’язковий примірник (ОП) творів друку, що надходив з Української та Російської центральних книжкових палат (до 70 тис. прим. щороку). З 1929 р. після запровадження в СРСР єдиної загальнодержавної системи ОП ХДНБ почала одержувати загальносоюзний примірник від восьми республіканських книжкових палат, а також місцевий ОП. Завдяки цьому відбулося значне збільшення фонду (у 1929 р. надійшло 105313 прим.).

Протягом 1928 – 1934 рр. надходження ОП становили понад 95% від надходжень з усіх інших джерел комплектування. З кожним роком кількість надходжень зростала, у 1935 р. фонд ХДНБ налічував 1 млн примірників. Для комплектування також використовувалася передплата, книгообмін та купівля необхідних видань у бібліотечних колекторах і книгарнях. Дарунок поступово втрачав своє значення для комплектування фонду [42, с.129].

Таким чином, завдяки системі безкоштовного ОП поточне комплектування Бібліотеки було повним і своєчасним, хоча і не гарантувало отримання необхідної кількості примірників та можливості доукомплектування документами, виданими раніше. Книжковий фонд на 65 – 70% складався з наукових та науково-популярних видань з усіх галузей знання. **За показниками роботи Бібліотека перебувала на лідерських позиціях серед інших державних бібліотек УСРР**. У 1925 р. у журналі «Красный библиотекарь» був надрукований матеріал про роботу державних бібліотек. Відзначалося, що у ХДНБ в 2 – 3 кв. 1924 р. була найбільша кількість читачів – 10590 (в Одеській ДБ – 5500, Київській ДБ – 4716, у Катеринославській ДБ – 1706). Книговидача в 3-му кварталі 1924 р. становила 101080 (в Одеській – 51734, Херсонській – 33784, Катеринославській – 9557). При цьому, понад 90% книговидачі у читальних залах складали наукові і науково-популярні видання [11,с.105 − 112]. Отже, завдяки унікальному фонду, впровадженню передових технологій та професіоналізму працівників ХДБ зберігала високий рівень роботи і в нових історичних умовах.

Потреби нових категорій читачів, керівництва їхнім читанням, завдання бібліотечного будівництва та організації методичної допомоги обумовили зміни у структурі, які були типовими для великих наукових книгозбірень країни. Час заснування нових підрозділів, їх назви, зміст роботи, подальша реорганізація, кадровий склад ще недостатньо вивчені, бо наявні матеріали, окрім прогалин, містять також багато розбіжностей і протиріч. Тому відомості про розвиток структури подаються за публікаціями співробітників і документами, що зберігаються в архіві та меморіальному фонді ХДНБ і ще потребують дослідження.

Протягом 1918 – 1941 рр. було створено основну структурну побудову ХДНБ ім. В.Г. Короленка, хоча кожен подальший період вносив корективи у зміст, напрями та організацію роботи, розподіл функцій. Перші зміни в структурі відбулися у 1918 р., коли для задоволення читацьких потреб та поповнення бюджету було організовано платні однодобовий та дачний абонементи. Зростаючий читацький інтерес до нових періодичних видань, обмежена через дорожнечу кількість примірників газет і журналів ускладнювали обслуговування читачів. Для покращання умов користування у січні 1918 р. було засновано як самостійний відділ спеціальний журнальний абонемент із платною видачею нових надходжень та закладним грошовим внеском. Але

проіснував цей підрозділ лише до кінця року, оскільки не були одержані передплачені московські часописи [45, с.8].

У жовтні 1920 р. у Бібліотеці створюється консультаційне бюро. Першочерговим завданням цього структурного підрозділу було укладання каталогів, зокрема предметного – першого серед бібліотек країни, та виконання бібліографічних довідок [19, с.72]. Слід відзначити, що в Бібліотеці вже був накопичений досвід організації довідково-консультаційної роботи: у структурі дитячого відділу, (відкритого в 1916 р.), окрім абонемента і читальні, було організовано й «довідково-консультаційний відділ», який провадив роботу серед учителів, художників, бібліотекарів, дитячих організацій, видавництв.

Для допомоги читачам у роботі з книгою у 1921 р. на базі кабінету бібліотекознавства був відкритий консультаційний відділ [19, с.147]. Новостворений підрозділ задовольняв запити щодо організації бібліотечної справи, проводив екскурсії для бібліотекарів різних відомств, учасників бібліотечних семінарів, практичні заняття для слухачів бібліотечних курсів, розробляв бібліотечні плакати, організовував книжкові виставки. Традиційно вважається, що консультаційне бюро увійшло до складу консультаційного відділу. Однак завдання цих двох підрозділів різняться – консультаційний відділ виконував методичні функції, а консультаційне бюро вело каталоги та здійснювало ДБО.

У зв'язку із значним збільшенням запитів суспільно-політичної тематики та переобтяженням консультаційного бюро довідковою роботою, яка відволікала від роботи з каталогами, у квітні 1924 р. при великому читальному залі відкривається спочатку Ленінський куток – марксистський кабінет, який у жовтні 1925 р. отримав назву «Кабінет марксизму-ленінізму». Тут здійснювалася велика довідково-бібліографічна робота, збирався фонд суспільно-політичної літератури, розміщувалася частина предметного каталогу з питань марксизму-ленінізму.

У 1921 р. відкрилися читальні зали при дитячому та консультаційному відділах, при загальному читальному залі – кімната для читачів, які відвідують Бібліотеку зі своєю літературою. Запроваджуються нові форми обслуговування населення: у 1922 р. сформовано пересувний фонд – тимчасові «летючі бібліотеки» обслуговують робітників заводів і фабрик, лікарні, будинки відпочинку (у 1925 р. діяло 46 пересувок, але з відкриттям бібліотек на підприємствах ця робота поступово була згорнута). Протягом 1922 – 1924 рр. у травні – серпні в міському парку

відпочинку було відкрито безплатну читальню. На початку 1924 р. у Бібліотеці організовується читальний зал газет та журналів, де розміщувалося понад 100 найбільш запитуваних видань.

Для упорядкування фондів національними та іноземними мовами, забезпечення диференційованого обслуговування читачів у жовтні 1925 р. створюються два відділи: літератури мовами народів СРСР та іноземної літератури. Відновлюється єврейський відділ (Judaica) на базі фонду відділу Hebraica et Judaica [25, с.136].

За своїм фондом Бібліотека залишалася однією з найбільших книгозбірень країни. Величезний обсяг роботи потребував відповідного штату, який постійно зростав. Так, на 1 липня 1920 р. у штаті було 50 працівників, серед них 44 бібліотечні (завідуючий бібліотекою, помічник завідуючого бібліотекою, завідуючий дитячим відділом, два каталогізатори, два фахівці з іноземної літератури, 18 помічників бібліотекаря, 10 технічних виконавців зі стажем і 9 без стажу). У 1925 р. у штаті вже було 60 працівників, у т.ч. 54 бібліотечні фахівці.

У 1926 р. було введено посаду директора. Першим директором призначено Н.І. Чепігу, яка «завідувала» книгозбірнею з 1902 р. Після перевірки Бібліотеки у квітні 1927 р. комісією Окрфінвідділу, Наркомату праці та Спілки робітників освіти було визнано за необхідне ввести до штатного розкладу посади «завідуючого господарчою роботою», «наукового секретаря», завідуючого дитячою читальнею, фахівців відділів сходознавства, чужоземних мов, технічних працівників.

У 1927 – 1928 рр. у структурі Бібліотеки було 12 відділів: книгосховище та відділ поповнення, читальня та абонемент, спеціалізовані відділи та кабінети, адміністративно-господарчий відділ. Відкриваються нові читальні зали при відділах – єврейському та іноземної літератури. При консультаційному відділі, що став називатися консультаційно-бібліографічним, було відкрито кабінет бібліотекаря [45, с.10].

З метою удосконалення роботи нотного відділу та поширення його функцій у 1930 р. було організовано нотно-музичний відділ (або науково-музичний). Цього ж року завершилося формування і відкрито для читачів відділ східної літератури [53, с.99]. Сектор (або група) «Україніка» останній раз згадується у звіті Бібліотеки за 1931 р. у складі консультаційно-бібліографічного відділу.

У 1930 р. директором Бібліотеки було призначено О.М. Кубланівського.

Репресивна політика уряду у 1930-ті роки негативно позначилася на кадровому складі Бібліотеки: постраждали найкращі фахівці. Звільнення завідуючого консультаційно-бібліографічним відділом відомого бібліотекознавця Б.О. Боровича на початку 1932 р. за звинуваченням в «антимарксистських поглядах та буржуазному суб'єктивізмі» призвело до ліквідації відділу, досягнення якого були відомі на теренах всього Союзу. Разом з Б.О. Боровичем були також звільнені колеги, які працювали з ним протягом всього існування відділу, – О.Д. Багалій-Татаринова, Р.Р.Волковиська, Н.І. Панаріна, І.М. Ткаченко, Е.М. Уткіна, С.М. Яшпан [14, с.136]. Безпідставні звільнення відбивалися на долях працівників і, звичайно, на роботі Бібліотеки. Було замінено керівництво Бібліотеки. Директором призначено П.С. Сафронова, якому в 1935 р. також було «вказано на наслідки шкідливої діяльності» в роботі. Він працював на цій посаді до травня 1949 р. (У 1941 – 1942 рр. був у Челябінську в евакуації).

Консультаційно-бібліографічний відділ у 1932 р. було перетворено в науково-методичний (НМВ), що мав основним завданням організацію каталогів та методичну роботу [19, с.148]. Можна припустити, що саме в цей час консультаційне бюро (якщо воно продовжувало існувати) увійшло до складу НМВ, однак у звіті за 1934 р. знов згадується консультаційно-довідкове бюро ХДНБ: «Консультаційно-довідкове бюро (штат 11 осіб) приєднується до відділу (?) масової роботи (штат 18 осіб). Бюро упорядковує каталоги, складає рекомендаційні списки, організує виставки, обслуговує читачів». У звіті за 6 місяців 1935 р. йдеться про кількість осіб, які працюють у «консультаційно-довідковому бюро» (10 працівників) і надають бібліотечно-консультаційні послуги науковцям, лекторам, працівникам виробництва, радіо, педагогам, бібліотекарям. Можливо, ця назва стосується ЦДА, створеного в 1935 р.

У 1932 р. створюється ряд комплексних відділів. Організовано відділ обслуговування у складі секторів читального залу та абонемента (індивідуального та колективного). У наступному році у складі відділу обслуговування створюються сектори масової роботи та міжбібліотечного абонемента.

Таким чином, у структурі ХДНБ у 1932 – 1933 рр. функціонували такі відділи: адміністративно-господарчий; комплектування; обробки літератури; науково-методичний; обслуговування; єврейський, східних мов і літератур; чужоземних мов і літератур; музичний; книгосховище; дитячий [53, с.103]. У 1932 р. штат Бібліотеки складався з 119 працівників.

Серед них: науковий персонал першої категорії (директор, заступник директора, вчений секретар, шість завідуючих секторами), науковий персонал другої категорії (14 бібліографів та консультантів), науково-допоміжний персонал – 11 старших бібліотекарів, 70 бібліотечних техніків, 15 працівників адміністративно-господарчого відділу.

Подальшими змінами у структурі Бібліотеки відзначився 1934 р. У січні дитячий відділ був перетворений на філіал ХДНБ для обслуговування дітей у Червонозаводському районі міста і переведений у приміщення, що займала Центральна бібліотека юного читача. Для вивчення фондів, виявлення книжкових цінностей та складання картотек у відділі книгосховища організовано групу бібліографічно-книгознавчої роботи (книгознавча група) [19, с.120].

З метою повного задоволення читацьких запитів та удосконалення технологічних процесів у травні засновується відділ національної та «чужоземної» літератури (на базі відділів – єврейського, східних мов, іноземної літератури) [53, с.106]. За іншими відомостями, відділ національної та іноземної літератури створено об'єднанням відділів літератури мовами народів СРСР та іноземної літератури [19, с.103]. Завдання відділу – обслуговування читачів, довідково-бібліографічна, масова та консультаційна робота, обробка, каталогізування та розстановка фонду.

Створення у серпні 1934 р. інструкторсько-методичного відділу ХДНБ було обумовлено низкою керівних документів РНК України, ЦВК СРСР та ВУЦВК, в яких визначалися нові завдання бібліотечної справи та діяльності методичних центрів країни [13, с.15, 21, 30]. У зв'язку з тим, що в Харкові не було створено обласної бібліотеки, **функції обласного методичного центру покладалися на інструкторсько-методичний відділ ХДНБ**. Завданнями новоствореного інструкторсько-методичного відділу було обстеження та інструктаж бібліотек, розробка методичних рекомендацій тощо. У листопаді того ж року було об'єднано відділи комплектування та обробки, які згодом увійшли як сектор до складу науково-методичного відділу.

Відповідно до обсягу роботи, що невпинно зростав, збільшувався штат Бібліотеки. На 1 січня 1934 р. у Бібліотеці працювали 154 особи, у т.ч. 130 бібліотечних фахівців (П.С. Сафронов – директор, М.І. Румницька – заступник директора, Р.А. Райвичер – вчений секретар, 8 завідуючих відділами, 19 консультантів-бібліографів, 18 старших

бібліотекарів, 40 бібліотекарів, 35 помічників бібліотекаря, 8 технічних працівників). Постановою Раднаркому УСРР з 1 березня 1935 р. було введено диференційовану оплату праці співробітників наукових бібліотек Наркомосвіти, у т.ч. ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

Ідеологізація і політизація бібліотечної справи посилювалася. Наприкінці 1934 р. бібліотечна управа Наркомату освіти України обстежила роботу ХДНБ за 1932 – 1934 рр. За наслідками перевірки пропонувалося зміцнити штат інструкторами-методистами, розпочати упорядкування читацького предметного каталогу й організацію систематичного, поліпшити обслуговування в читальному залі, створити зал для науковців тощо. Інструкторсько-методичний відділ у травні 1935 р. було реорганізовано у науково-методичний з інструкторсько-методичною групою.

Дитячий філіал в серпні 1935 р. було перетворено у філіал для дітей та юнацтва при ХДНБ і переведено до нового приміщення (вул. Фейєрбаха № 3), відкрито два абонементи та два читальні зали.[2] Працівники філіалу активно співпрацювали з видавництвами України, вивчали читацький попит. У передвоєнні роки філіал став однією з найбільших дитячих бібліотек України.

Цього ж року відділ національної та іноземної літератури було перейменовано у відділ літератури іноземними мовами та мовами народів СРСР. Відділ спільно з бібліотеками та національними клубами міста розгорнув масову роботу, надавав методичну допомогу вірменським та єврейським книгозбірням.

З метою удосконалення обслуговування читачів у складі науково-методичного відділу в кінці 1935 р. було створено групу центрально-довідкового апарату (ЦДА) для виконання «нескладних» довідок, підготовки «бібліографій» до виставок, складання рекомендаційних списків літератури, створення довідкового апарату. Читачі за існуючим порядком обслуговування зверталися до ЦДА, якщо не знаходили за каталогами потрібних матеріалів. «Спеціальні» запити виконувала науково-бібліографічна група.

Структура науково-методичного відділу в 1936 р. сформувалася у складі таких груп (згодом – секторів): науково-бібліографічна, комплекту-

[2] На початку жовтня 1937 р. через аварійний стан будівлі філіал переведено у приміщення на Харківській набережній № 8 (за постановою Харківської міськради).

вання, книгознавча (переведена з відділу книгосховища), інструкторсько-методична, група каталогів, група ЦДА [53, с.115].

Наприкінці 1930-х років структура Бібліотеки була вже досить складною: адміністративно-господарчий відділ (адміністрація, господарча частина, палітурня, фотокабінет), відділ реєстрації та каталогізації (групи реєстрації, каталогізації, періодики), книгосховище, відділ обслуговування та масової роботи (загальний читальний зал, читальний зал періодики, сектор МБА, сектор масової роботи, філіал у парку ім. О.М. Горького, що працював влітку), науково-методичний відділ (сектори – науково-бібліографічний, книгознавчий, комплектування, дитячої літератури, каталогів; групи – інструкторсько-методична, ЦДА), дитяча філія (абонемент, 2 читальні зали, сектори обробки та каталогізації) [45, с.11]. Штат Бібліотеки у 1939 р. налічував 200 осіб.

І надалі структура Бібліотеки зазнавала змін. У першому півріччі 1940 р. на базі секторів науково-методичного відділу було створено такі відділи: комплектування, науково-бібліографічний, стародруків та музейної книги (або стародруків та рідкісних видань), обласний кабінет бібліотекознавства. Книгосховище об'єднане з відділом обслуговування, організовано підсобний фонд загального читального залу.

Напередодні війни, у першому півріччі 1941 р., у структурі Бібліотеки були такі відділи: реєстрації та каталогізації, комплектування, обслуговування та фондів, науково-бібліографічний, стародруків та рідкісної книги, національної та іноземної літератури, методичний кабінет бібліотекознавства, філіал-бібліотека для дітей та юнацтва. У штаті було 220 працівників.

У 1920 – 30-х роках у Бібліотеці розвивалися напрями роботи, закладені у першому 30-річчі, запроваджувалися нові, продиктовані часом. Відбулося становлення Бібліотеки як методичного центру – сформувалися базові засади науково-методичної та науково-організаційної роботи. У 1922 р. при Бібліотеці (Центральній громадській бібліотеці ім. В.Г. Короленка) було організовано міську бібліотечну раду, яка координувала бібліотечну роботу Харкова, надавала методичну допомогу бібліотекам, проводила заходи з підвищення кваліфікації бібліотечних фахівців. ХДНБ була співорганізатором та учасником усіх бібліотечних з'їздів, конференцій, нарад, що відбувалися в УСРР та СРСР, а також деяких зарубіжних (Міжнародний конгрес бібліотекарів та друзів книги у Празі в

1925 р., Міжнародна конференція з нагоди 50-річчя Американської бібліотечної асоціації у Філадельфії в 1925 р.).

Відновилися міжнародні зв'язки з бібліотеками США, Австрії, Голландії, Німеччини, Венесуели та ін. У 1926 р. були організовані наукові зарубіжні відрядження директора Бібліотеки Н.І. Чепіги та завідувачки іноземного відділу В.О. Гассельбринк до Німеччини, О.Д. Багалій-Татаринової – до Франції. Бібліотеку відвідали колеги з Праги, Берліна, Парижа.

ХДНБ була представлена у Каталогографічній комісії Упрнауки, її працівники брали участь у роботі Каталогізаційної комісії при науково-дослідному кабінеті бібліотекознавства Рум'янцевського музею, співпрацювали з Науково-дослідною комісією з бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України, з бібліографічною комісією при УАН. Спільно з Інститутом методів позашкільної роботи у 1924 – 1927 рр. здійснювалося фундаментальне дослідження дитячого читача та читання, умов роботи дитячих бібліотек. На прохання Міжнародного товариства працівників освіти (Брюссель) проводилося опитування школярів за анкетою «Улюблена книга». Бібліотекознавчі розвідки короленківців публікувалися у багатьох фахових часописах («Бібліологічні вісті», «Журнал бібліотекознавства та бібліографії», «Книжковий вісник» «Красный библиотекарь» та ін.).

Бібліотека стає авторитетним центром предметної каталогізації для книгозбірень країни завдяки діяльності видатного бібліотекознавця Б.О. Боровиича. Створення Б.О. Боровичем предметного каталогу було на той час визначним явищем.

Після отримання Бібліотекою в 1930 р. статусу наукової її фахівці почали брати активну участь у нарадах сектору науки Наркомосу УСРР. Основними завданнями наукової роботи стало створення каталогів, науково-бібліографічна робота, підготовка публікацій, видання наукових праць.

На початку 1930-х років провідними формами масової роботи ХДНБ стають виїзні виставки, експозиції книг на відкритих стендах у читальних залах, безплатні літературні вечори. Організовувалися зустрічі з письменниками і поетами М. Бажаном, Ю. Смоличем, І. Микитенком, В. Маяковським, А. Ахматовою, Вс. Івановим.

ХДНБ продовжувала активну роботу з розвитку українознавства. Готувалися бібліографічні матеріали про творчість відомих українських письменників. Фахівці Бібліотеки брали участь в обговоренні проекту

словника Української радянської енциклопедії, готували до друку бібліографічні посібники з українознавства («Українська музична бібліографія за 15 років (1917 – 1932 рр.)», «Українська поезія в музиці», «До 75-річчя з дня народження М.М. Коцюбинського» та ін.).

Значного рівня досягла видавнича діяльність. За результатами наукової роботи було підготовлено до друку науковий збірник до 15-річчя Жовтневої революції, звіти наукових комісій Бібліотеки, рецензії, огляди, бібліографічні списки. Видавалися методичні матеріали для бібліотек («Як проводити читацькі конференції», «Методика вивчення читача в науковій бібліотеці», «Організація планування у науковій бібліотеці», «Схема систематичного каталогу ДНБК» та ін.).

Розпочалося вивчення, систематизація та каталогізація рідкісних і цінних видань. Створений з цією метою у 1940 р. відділ рідкісних книг і стародруків під керівництвом М.О. Габель за короткий час став осередком наукової роботи Бібліотеки з історії книги та книгознавства.

Для активізації наукової роботи були створені дорадчі органи – науково-бібліографічна та науково-методична комісії в 1932 р., комісія з раціоналізації і технормування в 1934 р., вчена рада в 1939 р.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Бібліотекою обслуговувалося майже 20 тис. читачів, кількість відвідувань перебільшувала 200 тис. за рік. Фонд ХДНБ, що поповнювався з вичерпною повнотою за системою ОП, був укомплектований науковою літературою з усіх галузей знання, містив унікальні колекції пам'яток писемності та друку і налічував майже 2 млн примірників. ХДНБ за показником книговидачі – майже 900 тис. – була третьою після Всесоюзної бібліотеки ім. В.І. Леніна та Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина [21, с.148 −149].

ВІЙНА І ВІДБУДОВА

Війна завдала ХДНБ великих втрат. Від авіаційних бомб постраждала будівля. Понад 500 тис. примірників видань було знищено під уламками, згоріло у вогнищах, було вивезено до Німеччини [22, с.22 – 23]. Серед останніх – українські стародруки XVII – XVIII ст., колекція географічних карт XVIII – XX ст. та атласів, іноземні стародруки, науково-технічні видання, довідкова література та багато іншого. Було також вивезено систематичний каталог обсягом 1,2 млн карток. Втрати ХДНБ ім. В.Г. Короленка були наведені у звинувачувальних матеріалах на

Нюрнберзькому процесі як свідчення злочину фашизму проти культури [30, с.550, 592 − 593]. З вивезених до Німеччини книг до Бібліотеки повернулася лише одна. Дослідникам відомі деякі маршрути вивезення книжкових фондів із країни – це Східна бібліотека у Берліні, Вища школа в Анненхаймі, Інститут німецького народного мистецтва у Граці (Австрія), університетські бібліотеки у Дерпті (зараз Тарту, Естонія), Клагенфурті (Австрія), Інститут досліджень єврейського питання у Франкфурті-на-Майні. У бібліотеці селища Грабів Цилінцизького р-ну (біля м. Штейнберг, Німеччина), у великій кількості знаходилися книги «з бібліотеки НАН України, Київського державного університету, Харківської публічної бібліотеки (орієнтовно – 40 тис. томів, у т.ч. багато старовинних книг і карт видання 1705 р.») [20, с.55].

Питання відбудови ХДНБ розглядалися на засіданні Раднаркому УРСР 28 вересня 1943 р. За прийнятою постановою Харківська міська рада була зобов'язана в стислий термін відбудувати Бібліотеку. Незважаючи на величезні труднощі, ХДНБ з перших днів визволення міста обслуговувала читачів у двох невеликих кімнатах. За перший місяць роботи тут побувало 850 читачів, яким було видано 7932 книги. Читальний зал було відновлено у 1950 р. Протягом 1943 – 1945 рр. упорядковано більшу частину фонду ХДНБ (1,2 млн), а протягом 1948 – 1951 рр. здійснено переоблік і складено топографічний каталог. Лише у 1952 р. закінчилася робота з відновлення систематичного каталогу за участю науковців Харкова.

Відразу після визволення Харкова у серпні 1943 р. до ХДНБ було надіслано 25 тис. томів із Державного фонду літератури для відбудови бібліотек. Допомогу відродженню фонду Бібліотеки надавали головні бібліотеки держави, книгозбірні союзних республік, книголюби, громадські та наукові установи. Під час тимчасової окупації Харкова поточне поповнення фонду ХДНБ загальносоюзним ОП зосереджувалося в Новосибірську. Після визволення міста літературу було передано Бібліотеці.

Довоєнний обсяг фонду відновився у 1949 р. завдяки рішенню уряду щодо надання ХДНБ права з 1944 р. одержувати окрім платного ОП і безкоштовний ОП. Після прийняття Радою Міністрів СРСР нового порядку комплектування провідних бібліотек країни за рахунок ОП з 1949 р. Бібліотека почала одержувати тільки два платних ОП – всесоюзний і республіканський. Надходження безкоштовного всесоюзного

ОП було поновлене у 1951 р. і тривало до 1960 р. Відтоді платний ОП стає основним джерелом поповнення фонду ХДНБ.

Після війни в структурі Бібліотеки відбулися деякі зміни. У 1945 р. у ХДНБ працювали такі відділи: комплектування, каталогізації і реєстрації, науково-бібліографічний, обслуговування і фондів, іноземної літератури та літератури мовами народів СРСР, рідкісних книг і рукописів, спеціального зберігання фондів, кабінет бібліотекознавства, філіал для дітей та юнацтва, дирекція, адміністративно-господарча частина. При відділі обслуговування і фондів було відкрито читальний зал для науковців, фахівців та військовослужбовців. За іншими відомостями, це був другий читальний зал, завдяки якому Бібліотека обслуговувала одночасно до 100 читачів – разом із залом, що відкрився у службовому приміщенні [19, с.51]. У науково-бібліографічному відділі організовано сектор систематизації. Деякі функції нотно-музичного відділу були закріплені за відділом каталогізації.

З березня 1945 р. розпочалася співпраця з Комітетом у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР, якому ХДНБ стала підпорядковуватися відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У. [43, с.95 − 96]. У 1947 р. Комітет доручив ХДНБ підготовку типового каталогу для районних бібліотек, укладання бібліографічних покажчиків для масових бібліотек. У 1949 р. директором Бібліотеки був призначений Г.А. Мірошниченко.

З 1953 р. ХДНБ стала підпорядковуватися новоствореному Міністерству культури УРСР. У квітні 1955 р. Міністерство закріпило за найбільшими науковими бібліотеками регіони для надання методичної допомоги. ХДНБ стала методичним центром для Ворошиловградської, Сталінської (тепер Донецька), Дніпропетровської, Запорізької, Сумської та Харківської областей. Було організовано групу позаштатних методистів для надання практичної допомоги бібліотекарям цих областей.

Серед помітних подій в науковій роботі була участь фахівців Бібліотеки в роботі Всеросійського з’їзду бібліотечних працівників (Москва, 1953 р.) та численних республіканських нарадах. На базі ХДНБ було проведено наукову конференцію на честь возз’єднання України з Росією (1953 р.), міжреспубліканський семінар-нараду з питань пропаганди технічної літератури (1955 р.), на якому були присутні 450 бібліотечних працівників з України, ряду областей РРФСР, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Молдови [54, с.6].

Структура Бібліотеки у 1955 р. була такою: директор, заступник директора з наукової частини, помічник директора з господарчої роботи, вчений секретар; вчена рада (дорадчий орган); відділи комплектування (група реєстрації)[3], каталогізації (групи: каталогізації; періодики, спрощеної обробки); науково-бібліографічний (групи: систематизації, каталогів, ЦДА); обслуговування та книжкових фондів (сектори: читальних залів, книгозберігання, міжбібліотечний абонемент, група масово-бібліографічної роботи); спеціальних фондів, рідкісних книг, стародруків та рукописів, літератури мовами народів СРСР та іноземної літератури; кабінет бібліотекознавства; філіал для дітей та юнацтва (2 читальні зали, 2 абонементи, група комплектування, обробки та каталогізування, група методичної та бібліографічної роботи); адміністративно-господарча частина. У штаті Бібліотеки було 148 працівників, у т. ч. 115 кваліфікованих фахівців за всіма галузями знання [31. с.12].

Провідними групами читачів Бібліотеки стали науковці і спеціалісти народного господарства, у т.ч. раціоналізатори й винахідники, патентознавці, інформатори, технічні перекладачі. Цілеспрямовану роботу з ними проводив відділ патентів, створений у 1956 р. Про рівень діяльності Бібліотеки того періоду свідчить значне зростання основних показників, які у 1955 р. становили: кількість читачів – 25991, книговидача – 1239781, відвідування – 301580. Досягнення колективу ХДНБ у розвитку науки і культури були відзначені у 1956 р. Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Завдяки розміщенню ЦДА науково-бібліографічного відділу у новому приміщенні (у 1958 р.) поліпшились умови формування довідково-бібліографічного фонду, збільшилася кількість читацьких місць (з 4 до 20). У цей же час підсобний фонд книгосховища було підпорядковано сектору читального залу.

У 1959 р. було затверджено нову структуру Бібліотеки, згідно з якою ЦДА реорганізовано у довідково-бібліографічний сектор (ДБС) на правах відділу. Це сприяло більш чіткому визначенню завдань довідково-бібліографічної роботи. На базі кабінету бібліотекознавства було організовано науково-методичний та бібліографічний відділ з п’яти секторів (4 галузеві і сектор бібліотекознавства). Відділ каталогізації реорганізовано у відділ обробки і каталогів. Штат Бібліотеки на 1.01.1959

[3] Переведена в 1951 р. з відділу реєстрації і каталогізації, перейменованого у відділ каталогізації.

складався зі 151 працівника, у т. ч. 115 бібліотечних фахівців, 84 – з вищою освітою, 59 – з вищою спеціальною.

У Бібліотеці постійно удосконалювалася система обслуговування читачів. У 1959 р. було відкрито зали для науковців і фахівців з вищою освітою. Завдяки цьому в 1960 р. кількість читачів цієї категорії збільшилась на 44,8%, а відвідувань – на 30%. Протягом 1959 – 1962 рр. було відкрито читальні зали: поточної періодики, патентної літератури, нотних видань (нотний відділ відновлено наприкінці 1961 р. на базі нотної групи відділу обробки і каталогів), при відділі стародруків і рідкісних видань, розширено зал відділу іноземної та національних літератур.

За наказом міністра культури УРСР «Про стан та заходи поліпшення бібліотечної справи в Українській РСР» (квітень 1960 р.) за ХДНБ було закріплено видання бібліографічних посібників на допомогу самоосвіті читачів масових бібліотек та розробку методичних посібників на допомогу бібліотекам. Відповідно до постанови пленуму Міжвідомчої ради з питань бібліотечної роботи Міністерства культури УРСР (травень 1961 р.) ХДНБ було доручене виконання координаційних функцій з організації довідково-бібліографічної роботи в усіх бібліотеках Харківської області. Довідково-бібліографічний сектор ХДНБ очолив відповідну секцію при Міжвідомчій раді при Харківському обласному управлінні культури.

У 1962 р. до ДБС було передано частину систематичного каталогу «Харківщина» та переведено бібліографа-краєзнавця з відділу обробки та каталогів. Пропаганда краєзнавчої літератури стає важливим напрямом діяльності ХДНБ. Насамперед це було пов’язане з підготовкою 26-томного видання «Історія міст і сіл України» та зростанням у суспільстві інтересу до краєзнавства. У цьому ж році розширився склад вченої ради Бібліотеки, організовано п'ять секцій: з питань бібліотекознавства і бібліографії, комплектування, каталогів, обслуговування читачів, роботи з дітьми. У засіданнях ради брали участь харківські науковці і представники бібліотек міста.

Через незначний попит на видання мовами народів СРСР у 1962 р. було вирішено відмовитись від комплектування цією літературою. Накопичені фонди були передані республіканським бібліотекам. Відповідний структурний підрозділ став називатися відділом іноземної літератури.

У 1960-х роках у Бібліотеці була запроваджена нова форма обслуговування – відкритий доступ до фондів спеціалізованих відділів, що значно підвищило рівень використання літератури та сприяло скороченню часу на отримання інформації.

З метою якісного поповнення фондів та ліквідації прогалин, спричинених війною, у 1962 р. у ХДНБ було організовано сектор обмінного фонду при відділі комплектування, що сприяло удосконаленню організації цього важливого напряму роботи. Після прийняття постанови ЦК КПРС «О состоянии и мерах улучшения библиотечного дела в стране» (1959 р.) посилилася увага до раціонального використання обмінних фондів бібліотек та їх перерозподілу між бібліотеками різних відомств. Завдяки цьому ХДНБ протягом 1960-х років отримала біля 3000 примірників книг, у т.ч. 114 рідкісних стародруків (серед них значна кількість українських книг XVI – XVIII ст. кирилівського друку), 42 книги французькою мовою, що надійшли від Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна.

У 1964 р. ХДНБ, першій серед наукових бібліотек СРСР, було присвоєне звання «Бібліотека відмінної роботи». У зв’язку із затвердженням у 1964 р. МК УРСР «Положення про організацію науково-методичної і бібліографічної роботи наукових бібліотек на допомогу бібліотекам республіки» та постанови Колегії МК УРСР «Про роботу наукових бібліотек і визначення напрямку їх діяльності на допомогу бібліотекам республіки» за ХДНБ було визначено регіон для надання оперативної методичної допомоги і тематику роботи на республіку, а саме: організаційно-методична допомога бібліотекам Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Полтавської, Сумської і Харківської областей, а також методичне забезпечення пропаганди технічної літератури у бібліотеках України. Розпочався розвиток ХДНБ як республіканського та зонального методичного центру [37, с.55 − 58].

Для виконання функцій методичного центру республіканського значення у ХДНБ у грудні 1964 р. було реорганізовано структуру науково-методичного та бібліографічного відділу: замість п'яти секторів створено два – сектор пропаганди технічної літератури та сектор бібліотекознавства і бібліографії [1, с.7]. Така реорганізація збільшила штат сектору з пропаганди технічної літератури та дозволила активізувати оперативну науково-методичну роботу. Цього ж року в складі відділу фондів та обслуговування була створена група масової роботи з пропаганди

літератури серед читачів, наукових установ, підприємств і організацій Харкова.

За рішенням колегії МК УРСР (лютий 1967 р.) на ХДНБ покладено обов'язки головного координаційного центру з технічної бібліографії серед бібліотек системи МК УРСР. До 50-річчя Жовтневої революції колектив ХДНБ за досягнуті успіхи в культурному обслуговуванні було нагороджено Почесною Грамотою МК СРСР та ЦК профспілки працівників культури.

У 1969 р. науково-методичний та бібліографічний відділ реорганізовано в науково-методичний відділ. На базі довідково-бібліографічного сектору створюється бібліографічний відділ (сектори: довідково-бібліографічної та інформаційної роботи; краєзнавчої літератури; рекомендаційної бібліографії), відділ патентів реорганізовано у відділ технічної літератури (з сектором інформаційної бібліографії). Сектор МБА при відділі обслуговування перетворено в самостійний відділ.

Протягом 1960 – 1968 рр. у країні вийшло перше видання бібліотечно-бібліографічної класифікації для наукових бібліотек (25 випусків). ХДНБ однією з перших серед наукових бібліотек країни розпочала у 1964 р. переведення систематичного каталогу (3 млн карток) на таблиці ББК. Цей трудомісткий процес без залучення додаткових коштів і штатних одиниць тривав 12 років і досвід ХДНБ став надбанням усіх бібліотек Радянського Союзу.

У 1969 р. директором Бібліотеки було призначено Н.Х. Семененко.

У 1971 р. відповідно до рішення Міжвідомчої ради при МК УРСР та згідно із загальносоюзним та республіканським положеннями про МБА за ХДНБ ім. В.Г. Короленка було закріплено функції координаційного центру МБА Харківської зони (Полтавська, Сумська і Харківська області) [34, с.172]. Фондами Бібліотеки користувалося понад 1600 абонентів МБА Харківщини та різних регіонів СРСР.

Розширенню обсягу видавничої роботи та поліпшенню якості методичних матеріалів, бібліографічних покажчиків сприяла організація у 1971 р. редакційно-видавничого відділу. Видання посібників, підготовлених працівниками ХДНБ, здійснювалося завдяки співпраці з видавництвами «Техніка», «Будівельник», «Прапор» та ін., а також із використанням розмножувальної техніки, придбаної з цією метою. До редагування та рецензування видань ХДНБ залучалися фахівці-науковці.

Наприкінці 1960-х років фонд налічував понад 4 млн прим. Виникла невідкладна необхідність у розширенні приміщення ХДНБ, насамперед, для розміщення книжкових багатств. Протягом 1970 – 1980 рр. за проектом архітектора Ю. Вейцмана було збудоване нове книгосховище на 4 млн томів, службовий та читацький корпуси. Освоєння нового книгосховища та додаткових приміщень дозволило раціонально розмістити фонд і забезпечити його відповідне зберігання, організувати обслуговування читачів у 13 спеціалізованих читальних залах.

Процес комплектування фондів ХДНБ остаточно стабілізувався на початку 1970-х років. В цілому за період 1950 – 1989 рр. середньорічні надходження до фонду становили 180 – 200 тис. примірників. Відділ комплектування у 1972 р. одержав назву «відділ комплектування і книгообміну». У 1973 р. з обмінного фонду ХДНБ до інших бібліотек країни було безкоштовно надіслано 14848 видань. Здійснювався міжнародний книгообмін з 19 бібліотеками соціалістичних країн.

У червні 1972 р. відділ фондів та обслуговування було реорганізовано у відділ зберігання фондів та відділ обслуговування [1, с.8].

Протягом 1960 – 1970-х років значно активізувалася науково-дослідна робота в провідних бібліотеках країни. Удосконаленню організації та координації НДР сприяло створення ради з координації НДР та проблемних рад при МК УРСР. Важливим чинником для науково-дослідної діяльності ХДНБ стало створення у 1975 р. відділу організації науково-дослідної роботи (НДР) на базі сектору при науково-методичному відділі.[4] Основними завданнями відділу стали участь у всесоюзних республіканських і регіональних дослідженнях, локальні дослідження, координація наукових досліджень між ХДНБ і бібліотеками зони, централізоване планування НДР, підготовка програмно-методичної документації досліджень, розробка наукових тем. Висвітленню результатів НДР сприяли наукові конференції за підсумками цієї роботи, започатковані в ХДНБ у 1979 р.

У 1975 р. було створено відділи – обробки і організації алфавітних каталогів, організації систематичного і тематичного каталогів. Розпочалася підготовка до складання АПП до систематичного каталогу. Досягненням колективу стало дострокове завершення переводу СК на таблиці ББК.

[4] Сектор НДР створений у 1973 р. у складі НМВ.

Досвід ХДНБ та пропозиції до загальної методики класифікації було високо оцінено Державною бібліотекою СРСР ім. В.І. Леніна.

Відповідно до «Положення про організацію депозитарного зберігання книжкових фондів бібліотек країни» у 1975 р. ХДНБ ім. В.Г. Короленка було визначено як міжобласний універсальний депозитарій для бібліотек Харківської, Полтавської і Сумської областей. Для виконання цих функцій у відділі зберігання фондів у 1978 р. було організовано сектор, а у 1980 р. – відділ депозитарного зберігання.

У цей період розширилися функції Бібліотеки як науково-інформаційного закладу. ХДНБ посіла одне з провідних місць у системі бібліотечно-інформаційного обслуговування спеціалістів технічного профілю.

З метою поліпшення організації та координації інформаційної роботи у 1977 р. на базі бібліографічного відділу було створено інформаційно-бібліографічний відділ із секторами довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування (у майбутньому – сектор з питань культури і мистецтва) та науково-бібліографічний відділ у складі секторів краєзнавчої бібліографії, рекомендаційної бібліографії, науково-допоміжної бібліографії [14, с.53].

За успіхи в розвитку культури та народної творчості на Виставці досягнень народного господарства України у 1977 р. ХДНБ отримала Диплом І ступеня.

Розвитку бібліотечного краєзнавства як напрямку роботи сприяла організація у 1979 р. відділу краєзнавчої роботи на базі сектору краєзнавчої бібліографії НБВ. Відділ виконав значний обсяг роботи у зв'язку з виданням 26-томної «Історії міст і сіл України». На високому рівні було організовано інформаційне і довідково-бібліографічне обслуговування авторів «Зводу пам'ятників історії і культури Української РСР». Видано змістовні краєзнавчі бібліографічні посібники, серію покажчиків з історії харківських фабрик і заводів.

Справжнім визнанням заслуг колективу, масштабу і рівня його роботи стала постанова Колегії МК УРСР і республіканської Президії профспілок працівників культури (жовтень 1979 р.), згідно з якою ХДНБ була віднесена до І групи з оплати праці керівних працівників і фахівців.

З метою удосконалення наукової діяльності Бібліотеки у 1980 р. реорганізовано структуру вченої ради. Створено секції бібліографії та

бібліотекознавства, комісії з питань організації та ведення каталогів, наукової організації праці, раду з комплектування.

Універсальний багатомільйонний фонд вітчизняних і зарубіжних видань, відлагоджена система обслуговування сприяли збільшенню серед читачів категорії науковців і спеціалістів народного господарства. Якщо у 1970 р. серед читачів їх налічувалося 15 тис., то в 1980 р. – майже 23 тис. Широкі можливості користуватися фондами Бібліотеки надавалися багатьом бібліотекам республіки і країни. У 1984 р. через МБА фондами ХДНБ користувалися 3220 бібліотек установ і промислових підприємств Харкова і області, інших областей зони і республіки.

У 1986 р. директором Бібліотеки стала Н.М. Авдєєва.

З нагоди 100-річного ювілею ХДНБ було нагороджено Почесною грамотою Міністерства культури УРСР. За розвиток міжнародних зв'язків Бібліотека була відзначена дипломом Президії спілок дружби та культурних зв'язків СРСР із зарубіжними країнами.

До ювілею Бібліотеки відділ рідкісних видань і рукописів підготував виставку «Рідкісні видання і архівні матеріали – подарунки читачів до 100-річчя ХДНБ». Бібліотека отримала в дарунок 51 примірник стародруків та рідкісних видань XVI – XIX ст., у т.ч. прижиттєве видання «Система природи К. Ліннея» (1740 р.) від сім'ї доцента ХДУ В.Л. Юхти, 20 рідкісних книг з автографами. Пам'ятки друку та цінні рукописи надійшли від московського літературознавця Л.Є. Білозерської-Булгакової, від Л.І. Кедріної – вдови відомого поета Д. Кедріна. Серед дарувальників були доктор мистецтвознавства П.О. Білецький, кандидат педагогічних наук Н.Ф. Колосова та багато інших науковців і пересічних громадян – читачів і книголюбів.

У ювілейний рік фонд Бібліотеки налічував 6317508 прим., книговидача становила – 2501470 прим., кількість читачів – 54792. У структурі Бібліотеки функціонувало 22 відділи, у т.ч. 19 бібліотечних. Напередодні ювілею в Бібліотеці відбувався перший конкурс на кращу наукову роботу. На базі Бібліотеки було створено навчально-науково-бібліотечний комплекс згідно з договором між ХДНБ та ХДІК. Для студентів у Бібліотеці проводились практичні і лабораторні заняття. Спільно з кафедрою фондів і каталогів ХДІК фахівці Бібліотеки розпочали дослідження краєзнавчих фондів наукових бібліотек України в рамках республіканського дослідження.

У 1988 р. відповідно до наказу Міністерства культури СРСР у наукових бібліотеках була започаткована соціологічна служба вивчення читання. Відділ організації НДР ХДНБ розпочав вивчення попиту читачів з метою повного задоволення їхніх інформаційних потреб. З того часу соціологічні дослідження стали одним з напрямків роботи Бібліотеки.

ХДНБ постійно підтримувала наукові контакти з провідними бібліотеками країни, брала активну участь у всесоюзних і республіканських конференціях, семінарах, співпрацювала з ДБ ім. В.І. Леніна, публічною бібліотекою ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, ДРБ УРСР ім. КПРС, Республіканською історичною бібліотекою тощо.Бібліотека брала участь у складанні зведених республіканських планів науково-дослідної, науково-методичної та бібліографічної діяльності.

У листопаді 1988 р. за наказом МК УРСР директором було призначено Л.П. Незнамову. цей час серед основних напрямів діяльності бібліотек автоматизація бібліотечних технологій стала пріоритетною. У 1989 р. у ХДНБ було розроблено програму автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів. Створювалася локальна мережа, розпочалася підготовча робота до організації електронного каталогу. У 1990 р. створено відділ автоматизації та механізації бібліотечних процесів і відділ друку та організації страхового фонду.

На 1.01.1990 р. штат Бібліотеки становив 501 одиницю. У бібліотечних підрозділах працювало 347 осіб, з них 89,3% з вищою освітою, у т. ч. 70,6% – з вищою бібліотечною. У 1990 р. було затверджено новий Статут ХДНБ, укладений відповідно до постанови МК СРСР про перехід культурно-освітніх закладів на нові умови господарювання. У Статуті вперше була відсутня ідеологічна функція діяльності Бібліотеки, надані поширені права щодо формування бюджету, визначення чисельності працівників, встановлення доплат та надбавок, застосування бригадного підряду, гнучкого графіку праці тощо. Цей Статут діяв до 1997 р. і надав можливість у скрутні часи зберегти колектив, утримати дієздатність Бібліотеки [55, с.8].

Згідно з постановою Міністерства праці України № 95 з 01.01.1992 р. було введено в дію «Перелік установ культури особливої громадської значущості», працівникам яких встановлювалися підвищені на 20 % посадові оклади. До переліку було включено ХДНБ ім. В.Г. Короленка і п’ять найбільших державних бібліотек України (нині майже всі національні).

ЧАСИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Протягом 1990-х років ХДНБ стабільно виконувала планові показники. На жаль, поповнення фонду зменшилося: при повній відсутності фінансування вдавалося залучати до фонду по 50 – 65 тис. примірників щороку завдяки активній роботі фахівців Бібліотеки і зокрема відділу комплектування з установами, видавництвами, авторами тощо [48, с.100].

Для вивчення ринку споживачів бібліотечних послуг, розвитку рекламної діяльності та формування позитивного іміджу Бібліотеки у 1992 р. було організовано службу маркетингу. У 1993 р. на базі відділів краєзнавчої роботи та науково-бібліографічного було організовано відділ Україніки (сектори бібліотечно-бібліографічного обслуговування, національної бібліографії, краєзнавчої бібліографії). У тому ж році при відділі обслуговування читачів організовано консультаційний пункт, а при науково-методичному відкрито читальний зал бібліотекознавства з нагоди 90-річчя відділу бібліотекознавства.

Під час розбудови Української держави відбувся розвиток ХДНБ ім. В.Г. Короленка як бібліотеки загальнодержавного значення, що виконує функції всеукраїнського науково-дослідного, науково-методичного та науково-організаційного центру з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства та українознавства.

ХДНБ, як одна з провідних наукових бібліотечних установ країни, одержує обов'язковий безплатний примірник видань України, обов'язкові примірники наукових видань і монографій та документи, що надсилаються в рамках міжнародного книгообміну.

Документний фонд Бібліотеки нараховує понад 7 млн прим. і складається з вітчизняних та іноземних документів з усіх галузей знання, є невід'ємною складовою частиною національного інформаційного фонду, належить до культурного надбання народу України, задовольняє різноманітні наукові, освітні, інформаційні, культурні та інші потреби численних користувачів.

Особливою гордістю Бібліотеки є фонд рідкісних видань та рукописів, який налічує майже 64 тис. пам'яток друку та писемності, серед яких пам'ятки світового і національного історико-культурного значення. Це рукописні книги та архівні документи, починаючи з XIV ст.;

інкунабули, палеотипи, східнослов'янські першодруки XVI ст., стародруки XVI – XVIII ст., книги «гражданського» шрифту XVIII – першої половини XIX ст.; фрагменти особистих бібліотек Мелетія Смотрицького, Стефана Яворського, М. Гнєдича, І. Срезневського; фрагменти родинних бібліотек Квіток та Кочубеїв; прижиттєві видання творів класиків науки, літератури, мистецтва, найдавніші, рідкісні та цінні періодичні видання, книги з автографами Є. Гребінки, В. Каразіна, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, М. Кропивницького, В. Короленка, А. Чехова, І. Буніна, о. Павла Флоренського, Андре Мазона, Леопольда Стаффа, Ріхарда Штрауса, Д. Шостаковича та ін., а також рідкісні та цінні видання регіонального значення (слобідсько-українські і власне харківські). Бібліотека володіє унікальним зібранням книг кирилівського і латинського шрифтів, виданих в Україні у XVI – XVIII ст. У складі цієї колекції 42 пам'ятки друку, що збереглися лише в одному примірнику. До фонду належать стародруки та рукописи із цінних українських монастирських зібрань XIV – XVIII ст., із бібліотек вітчизняних навчальних закладів XVI – XVIII ст. Створені також колекції видань XIX – XX ст. – рідкісних та цінних українських видань, шедеврів світового та вітчизняного книжкового мистецтва.

У зібраннях рукописних книг і архівних матеріалів зосереджено пам'ятки давньоруської та староукраїнської писемності, архівні документи XV – XX ст. До культурних цінностей світового значення належить пергаменна Службова мінея на грудень, яка вміщує найдавніший список «Житія митрополита Петра» в редакції Киприяна (1390-ті роки); списки творів Діонісія Ареопагіта, Єфрема Сиріна, Іоанна Златоуста та Іоанна Лествичника (XV ст.), грамоти XV – XVIII ст., художньо оформлені списки Євангелія XVI – XVII ст.

Велику наукову цінність мають рукописи діячів Острозької академії початку XVII ст., рукописні історичні книги та збірники: «Хронограф» (1610-ті роки), який містить так звану харківську редакцію «Острозького літописця», «Літописець» Петрашки Дановича (1680 р.), «Літопис Самовидця» XVIII ст., «Історія русів» (список 1830-х років), а також зібрання крюкових і нотолінійних ірмолоїв XVII – XIX ст., метричних книг XVIII – XIX ст. У рукописному фонді зберігаються рідкісні матеріали з історії Слобожанщини XVI – XVIII ст. Колекцію документів XX ст. складають автографи листів В.Г. Короленка, автографи творчих рукописів та листів А. Ахматової, М. Рильского,

В. Сосюри, М. Тихонова та ін.; значні зібрання автографів з епістолярної спадщини академіків О. Білецького та Є. Тарле [23, с. 23 − 24].

Особливо цінні та рідкісні документи і колекції, що зберігаються у фонді ХДНБ, включені до Державного реєстру національного культурного надбання народу України. Архівні документи з фонду ХДНБ входять до складу Національного архівного фонду України.

Всебічне розкриття документно-інформаційних ресурсів ХДНБ забезпечує розвинена інформаційно-пошукова система, представлена електронними та традиційними каталогами, базами даних, друкованими зведеними каталогами, фондом виконаних довідок.

Традиції власної школи каталогізації, започаткованої наприкінці XIX – на початку XX ст. і пов'язаної з іменами Д.І. Багалія, Л.Б. Хавкіної, Б.О. Боровича, продовжувалися протягом всієї подальшої діяльності ХДНБ. Сьогодні в Бібліотеці розробляються і впроваджуються авторитетні файли (найменувань колективного автора, індивідуального автора, предметних рубрик) як обов'язковий елемент каталогізації в умовах створення електронних каталогів.

Доступ користувачів до світових інформаційних ресурсів ХДНБ забезпечується через активне використання інформаційних технологій, удосконалення структури Бібліотеки, у т. ч. завдяки розвитку міжнародних культурних зв'язків, які завжди були одним з пріоритетних напрямків діяльності ХДНБ.

Бібліотека активно співпрацює з Посольством США в Україні, Центром Ради Європи, консульством Республіки Польща, Міжнародним фондом «Відродження», Австрійським інститутом Східної та Південно-східної Європи, Гете-Інститутом (Мюнхен, Німеччина), Канадським інститутом українознавчих студій, Канадським товариством друзів України, Французьким центром Харкова. Спілкою побратимства міст Харків – Нюрнберг, Австрійським культурним форумом в Україні, Українсько-Австрійським центром співробітництва з питань науки, освіти і культури, Бібліотекою Конгресу США, національними та університетськими бібліотеками Російської Федерації, Болгарії, Польщі, Угорщини, Португалії, Туреччини, Куби, Японії та інших країн.

Розвиток взаємовідносин ХДНБ з урядовими, громадськими установами зарубіжних країн сприяє розширенню можливостей доступу громадян до зарубіжних джерел інформації. За сприяння Посольства США

в Україні в 2003 р. у Бібліотеці було відкрито Інтернет-центр (у межах проекту «Інтернет-центр для публічних бібліотек» LEAP-II).

З метою оптимізації використання електронних та традиційних інформаційних ресурсів віддаленими користувачами Бібліотека постійно удосконалює веб-сайт, що діє з 1999 р. На сайті є доступ до електронного каталогу ХДНБ, зведеного каталогу періодичних видань, що надійшли до бібліотек Харкова, повних текстів видань ХДНБ, інформаційних списків обмінного фонду, а також до віртуальної довідкової служби та електронної доставки документів, до віртуальних ілюстрованих книжкових виставок тощо.

Серед послуг, що їх надає ХДНБ користувачам, особливого значення набула віртуальна довідкова служба, яка працює з квітня 2005 р. Щомісяця виконується близько 120 довідок різної тематики з використанням фондів ХДНБ та інформації з мережі Інтернет. Однією з важливих послуг, що надаються у Бібліотеці за допомогою сучасних інформаційних технологій, є електронна доставка документів (ЕДД). За допомогою ЕДД віддалені користувачі можуть замовити електронні копії статей з газет, журналів, збірників, окремі фрагменти з книг тощо.

У 2005 р. за сприяння МФ «Відродження» та Міністерства культури і туризму України (МКТ) в рамках Програми «Створення регіональних інформаційних порталів та інформаційних центрів на базі публічних бібліотек» у ХДНБ було відкрито Харківський регіональний інформаційний центр (РІЦ) з метою забезпечення доступу громадян до інформаційних ресурсів місцевих органів влади, громадських, культурних та інших установ регіону. Важливою складовою частиною РІЦ став створений фахівцями Бібліотеки змістовний цифровий ресурс − Харківський регіональний інформаційний портал «Харківщина», доступ до якого з 2010 р. здійснюється у читальному залі відділу «Україніка».

У лютому 2006 р. ХДНБ приєдналася до Всеукраїнського консорціуму центрів Європейської програми МФ «Відродження». У межах реалізації цього проекту в Бібліотеці було відкрито Центр європейської інформації з метою підвищення обізнаності громадськості з питаннями функціонування Європейського Союзу. Центр надавав користувачам колекцію корисних посилань на веб-ресурси ЄС і вітчизняні електронні ресурси з питань євроінтеграції України та Харківщини; добірки новин та інформаційні видання Представництва Європейської Комісії в Україні тощо.

На основі двосторонньої угоди з Гете-Інститутом (Мюнхен, Німеччина) було відкрито Німецький читальний зал (1996 р.), який виконує також функцію інформаційного центру, сприяє поширенню німецької мови у регіоні. Фонд НЧЗ (понад 4 тис. прим.) є найбільшим зібранням сучасної німецької літератури на Сході України.

З метою розповсюдження австрійської культури, сприяння розвитку культурних зв'язків Австрії зі Східною Україною за підтримки Посольства Австрії в Україні та Інституту Східної та Південно-Східної Європи (Австрія) в ХДНБ було відкрито Австрійську бібліотеку (1996 р.). Бібліотека сприяє діяльності Спілки друзів Австрії, яка об'єднує діячів науки і культури, викладачів та студентів.

З ініціативи Департаменту з прав людини Ради Європи (Страсбург, Франція) у 1998 р. в ХДНБ було відкрито Бібліотеку документів Ради Європи з прав людини, яка стала одним із головних джерел інформації про діяльність Ради Європи на Сході України.

Австрійська бібліотека, Німецький читальний зал та Бібліотека документів Ради Європи з прав людини діють у структурі відділу літератури іноземними мовами і міжнародних зв'язків і користуються популярністю у численних читачів ХДНБ.

З 1995 р. у складі відділу «Україніка» працювала Українсько-Канадська бібліотека, створена на підставі двосторонньої угоди з Товариством друзів України (Торонто, Канада) з фондом понад 8 тис. прим. видань української діаспори, серед яких є рідкісні книги, що вийшли друком у Відні, Лондоні, Парижі, Римі, Берліні, Женеві, Мельбурні. На базі цього фонду сформовано колекцію екстеріорики та здійснено значну кількість наукових розвідок з українознавства. Задля популяризації колекції екстеріорики підготовлені бібліографічні покажчики в серіях «Діячі української діаспори», «Харків і харків'яни у виданнях української діаспори», «Історія Української православної церкви у виданнях української діаспори», «Шевченкіана української діаспори».

Окрім відкриття у ХДНБ спеціалізованих бібліотек і читальних залів, за сприяння зарубіжних партнерів, співробітництво з міжнародними благодійними фондами та участь у гуманітарних програмах надає можливість Бібліотеці щороку одержувати наукові видання іноземними мовами. Протягом 15 років від українсько-американського фонду «Сейбр-Світло» ХДНБ отримала 3,5 тис. книг. Серед них – довідкові видання, і монографії та підручники з різних галузей знання на CD-ROM, посібники з

вивчення англійської мови, унікальна багатотомна «Бібліотека античної класики» (в Україні є лише три комплекти цього видання). З 1993 р. ХДНБ бере участь у благочинному Проекті з розповсюдження журналів у країнах Східної та Центральної Європи – «The East Europe Donation Project», метою якого є поновлення науково-дослідницької бази в бібліотеках країн Європи. Завдяки першому гранту, отриманому за цим Проектом, передплачено 220 кращих наукових журналів США і Великої Британії. Від Британської Ради в Україні ХДНБ отримала 250 томів «Бібліотеки тисячоліття» – шедеврів всесвітньої класики англійською мовою. Серед постійних партнерів ХДНБ – Французький центр Харкова. У 1997 р. Бібліотеку відвідав Посол Франції в Україні пан Паскуаль Фієскі, відбулася презентація книг, що надійшли від Національної Бібліотеки Франції. Відтоді в Бібліотеці регулярно проводяться спільні заходи – зустрічі з відомими французькими письменниками. У 2009 р. ХДНБ відвідав Посол Фінляндії в Україні пан Крістер Міккельссон, який зустрівся з читачами та колективом Бібліотеки, подарував видання про Фінляндію, твори сучасних фінських письменників українською та російською мовами.

Новаторством і творчим пошуком характеризується діяльність ХДНБ, спрямована на розвиток національної культури, українознавства, краєзнавства. Цьому сприяють творчі зв'язки відділу «Україніка» з Інститутом історії НАН України, Спілкою краєзнавців України, товариствами «Просвіта», «Спадщина», «Охорона пам'яток історії та культури», «Товариством друзів України» (Канада), з Харківським центром українознавства (Бібліотека була його співзасновником у 2002 р.), з Харківською єпархією УПЦ, Національним університетом ім. В.Н. Каразіна, редколегіями «Харківського біографічного словника» і журналу «Віра і розум», міською Топонімічною комісією та іншими закладами науки, освіти, культури, громадськими організаціями.

Відділ «Україніка» спрямовує свою роботу на збирання, збереження та впровадження в науковий та культурний обіг українознавчих та краєзнавчих документів і матеріалів. На базі відділу здійснює свою діяльність обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців. З 1978 р. діє авторитетний в регіоні клуб «Краєзнавець». За вагомий внесок у розвиток українського краєзнавства у 1993 р. відділ «Україніка» було нагороджено дипломом лауреата республіканської премії ім. Д. Яворницького, а завідувачці відділу В.О. Ярошик у 1995 р. було присвоєне

почесне звання «Заслужений працівник культури України»; у 2012 р. цього звання удостоєна наступна завідуюча відділом Н.І. Полянська. За часи незалежності звання «Заслужений працівник культури України» отримали також директор Л.П. Незнамова, завідувач відділу рідкісних видань і рукописів І.Я. Лосієвський та заступник директора з наукової роботи В.В. Мирошнікова.

Працівники Бібліотеки брали участь у парламентських слуханнях «Українська культура: стан та перспективи розвитку» (Київ, 2002), у VIII Світовому конгресі українців (Київ, 2003), де репрезентувався досвід роботи з фондом екстеріорики. У ХДНБ були організовані наукові заходи – науково-практичні конференції: «Регіональні проблеми розвитку українознавства Східної України», «Бібліотечне краєзнавство як складова частина регіональної бібліотечної політики», бібліографічні студії пам'яті українських бібліографів Ф. Максименка, І. Корнєйчика. З 1992 р. видається серія покажчиків «Повернені імена», присвячена репресованим у 30 – 40-х роках ХХ ст. українським митцям М. Йогансену, І. Падалці, М. Кулішу, Г. Хоткевичу, В. Винниченку та ін. З 1996 р. у серії «Діячі української діаспори» вийшли бібліографічні покажчики, присвячені І. Багряному, Ю. Клену, Д. Гуменній та ін. У 1999 р. започатковано серію бібліографічних покажчиків «Краєзнавці Слобожанщини». Важливою подією культурного життя Харківщини стало видання бібліографічного покажчика до 350-річчя Харкова «Харків ХХ століття», покажчика «М.Ф. Сумцов», надрукованого за сприяння Інституту історії України (НАНУ), фундаментальних тематичних краєзнавчих покажчиків «Історія Харківської єпархії: до 200-річчя заснування» (відзначений муніципальною премією), «Історія Слобідської України» та ін. Бібліографічні покажчики, що розкривають зміст харківських періодичних видань (газет «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», журналів «Пламя» та «Літературний журнал»), користуються великим попитом дослідників, краєзнавців, істориків.

Бібліотеці належить одне з провідних місць у забезпеченні інформацією потреб науки і виробництва. У 2006 р. тут відкрито центр інформаційної підтримки винахідництва, який працює на базі відділу науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів. Мета центру – підтримка інноваційної діяльності. У центрі проводяться дні патентознавця, фестиваль науки, «круглі столи», тематичні екскурсії і практичні заняття для студентів вузів, де читаються курси лекцій з питань

науково-технічної творчості й інтелектуальної власності. Інноваційний характер мають також презентації розробок винахідників, що сприяє їх просуванню до реалізації. Винахідникам надаються консультації з питань оформлення прав інтелектуальної власності. Працівники відділу беруть участь в інформаційному супроводженні навчального процесу вузів з дисциплін «Технічна творчість» та «Інтелектуальна власність».

Із січня 2007 р. Бібліотеку очолює заслужений працівник культури України В.Д. Ракитянська. ХДНБ сьогодні – потужний науково-інформаційний та соціокультурний центр, який об'єднує діячів науки, творчу інтелігенцію, наукові і культурні установи та організації. У Бібліотеці працюють громадські об'єднання – клуб «Краєзнавець», Американський клуб, Пушкінський клуб «В кругу друзей», Літературна студія міжрегіональної спілки письменників України, «Школа молодого винахідника». Щороку проводиться понад 120 різноманітних інформаційних і просвітницьких заходів. Бібліотека є організатором проведення масштабних науково-практичних конференцій (НПК) для науковців і фахівців міста з подальшою публікацією матеріалів цих заходів. Протягом останнього десятиліття проводилися такі конференції: «Григорій Сковорода і антична культура», «Українська культура: проблеми і перспективи розвитку», «Демократична орієнтація творчості В.Г. Короленка», «Шевченкіана на початку XXI століття», «Харкову – 350 років», «Харківський регіон: пошук стратегії оптимального розвитку», «Іван Франко і національне та духовне відродження України» та ін.

Бібліотека проводить також НПК, адресовані фахівцям – освітянам, правознавцям, винахідникам. Спільно з Харківською обласною радою Товариства винахідників і раціоналізаторів, Будинком науки і техніки, Незалежним агентством екологічної інформації «ЕкоІнформ» та компанією «Екологічний альянс» центр інформаційної підтримки винахідництва ХДНБ щороку проводить НПК «Проблеми винахідництва і раціоналізаторської діяльності у Харківській області».

Традиційно ХДНБ бере участь в організації заходів у межах регіональних наукових та культурних програм спільно з Національною Академією державного управління при Президентові України, з науково-методичним центром управління освіти Харківської міської ради та багатьма іншими установами. Помітною подією в культурному житті Харкова став цикл громадських заходів «Алея читання», організатором якого також були працівники ХДНБ.

Окремим напрямком науково-просвітницької діяльності Бібліотеки є популяризація багатого фонду рідкісних і цінних видань шляхом проведення книгознавчих читань, циклів лекцій, презентацій експозицій, наприклад: «З колекції рідкісних картографічних видань XVIII – XX ст.», «З історії книжкових фондів ХДНБ: за наслідками науково-дослідницької роботи», «Середньовіччя: книжковий вимір» (за участю генерального консула Польщі в Україні), «Пам’ятки європейської писемності та книжкової культури XIV – XX ст. у фондах ХДНБ ім. В.Г. Короленка» тощо. На сайті Бібліотеки представлений віртуальний путівник «Колекція рідкісних видань і рукописів у фонді ХДНБ ім. В.Г. Короленка».

Продовжують багаторічні просвітницькі традиції Бібліотеки заходи за участю видатних діячів культури України і зарубіжжя, концерти духовної і народної музики, виступи фольклорних колективів, виставки художників, презентації художніх творів за участю авторів.

Наукову діяльність ХДНБ ім. В.Г. Короленка здійснює у взаємодії з Міністерством культури України, НАКККІМ, УБА, АСІБТ, з національними та державними науковими бібліотеками України, країн СНД, вищими навчальними закладами, науковими установами, урядовими та громадськими організаціями України, та зарубіжних країн, міжнародними фондами тощо.

Як бібліотечна наукова установа загальнодержавного значення, ХДНБ ім. В.Г. Короленка бере активну участь у підготовці всіх документів, спрямованих на формування державної політики з бібліотечно-інформаційної справи, науково-обґрунтованої законодавчої бази діяльності бібліотек, програм розвитку бібліотечної сфери. Працівники бібліотеки брали участь в опрацюванні пропозицій до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», до Державної програми поповнення бібліотечних фондів та Національної програми збереження бібліотечних та архівних фондів, до проектів форм державної статистичної звітності, до документів з фондових питань, у т.ч. стосовно рідкісних і цінних фондів. Проект «Положення про збереження електронних документів» Бібліотекою розроблений самостійно. До Парламентських слухань з питань української культури ХДНБ підготувала низку документів з питань реформування законодавчого та нормативно-правового забезпечення галузі.

Фахівці Бібліотеки брали участь у роботі з вирішення проблем повернення культурних цінностей до України: працювали в Комісії з

реституції культурних пам'яток, що діяла при Кабінеті Міністрів України, були учасниками Міжнародного семінару з питань реституції під егідою ЮНЕСКО.

Науково-методичне забезпечення питань формування та збереження бібліотечних фондів у ХДНБ розпочате у 1990-х роках. За участю представників Міністерства культури, Державного архіву України, Міністерства юстиції, Українського науково-дослідного реставраційного центру, Інституту проблем реєстрації інформації АН України, найбільших бібліотек України та Білорусі на базі ХДНБ було проведено республіканську міжвідомчу наукову конференцію «Фонди наукової бібліотеки: стан та перспективи розвитку» (1992 р.), рекомендації якої і сьогодні не втратили актуальність.

Наукові розробки ХДНБ з фондових питань, у т.ч. з питань формування, збереження і розкриття фондів рідкісних і цінних документів представлялись на таких міжнародних та республіканських форумах: НПК «Збереження і доступність документів», організована в межах ЮНЕСКО на базі НБУ ім. В.І. Вернадського; семінар-нарада «Проблеми комплектування фондів бібліотек в умовах ринку та шляхи їх вирішення»; конференція «Інформаційно-видавничий ринок і бібліотеки»; XI міжнародна НПК «Книга і світова цивілізація»; «Слов'янство і національно-культурні процеси XXI ст.» та ін.

Фахівці ХДНБ вивчали організацію роботи з питань збереження фондів у бібліотеках Харківської, Луганської, Дніпропетровської, Полтавської, Сумської та Донецької областей, а також стан виконання Національної програми збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000 – 2005 рр. За результатами вивчення було підготовлено огляд «Проблеми збереження фондів у публічних бібліотеках Східної України» (2006 р.). На підставі світового і власного досвіду з організації збереження бібліотечних фондів підготовлені методичні рекомендації «Реставраційні і палітурні роботи у бібліотеках», «Використання у бібліотеках сучасних технологій копіювання документів». У 2001 р. за наказом МКТ підготовлені рекомендації з відбору та опису пам'яток для Державного реєстру національного культурного надбання, фахівці Бібліотеки (спільно з НПБУ та НБУ ім. В.І. Вернадського) брали участь у підготовці науково-методичного посібника «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру за допомогою системи автоматизації

бібліотек ІРБІС» у проведенні міжвідомчого семінару-практикуму (Київ, НБУВ, 2002 р.).

З методики підготовки матеріалів до Державного реєстру національного культурного надбання надається консультативна та практична допомога бібліотекам з питань роботи з рідкісними та цінними документами, організується стажування фахівців обласних бібліотек на базі науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів.

У 2005 – 2006 рр. було виконано важливий для бібліотечних працівників держави проект з проведення курсів підвищення кваліфікації для фахівців ОУНБ за темою «Колекції рідкісних та цінних видань у наукових бібліотеках України: формування, збереження, облік», організовані ХДНБ спільно з Інститутом післядипломної освіти Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Набутий досвід у роботі зі збереження фондів висвітлювався на НПК «Колекції пам'яток писемності та друку в бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття» (2003 р.), присвяченій 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів. У співпраці з МКТ проводилася Всеукраїнська НПК «Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів: нова політика і нові технології» (2006 р.), у роботі якої взяли участь близько 250 представників національних, державних, академічних бібліотек України, Російської Федерації і Латвії, обласних бібліотек, окремих ЦБС, бібліотек вищих навчальних закладів. Ухвалені конференцією рекомендації можна розглядати як основу для розробки концепції розвитку зазначеного напрямку роботи бібліотек.

Діяльність ХДНБ як науково-дослідного центру загально-державного значення спрямована на наукове обґрунтування інновацій з метою їх впровадження у роботу бібліотек України, удосконалення процесів застосування бібліотечних інформаційних технологій. Соціологічні дослідження, що проводяться у Бібліотеці, мають за мету сприяння задоволенню наукових, інформаційних, освітніх, культурних та інших запитів користувачів шляхом визначення місця бібліотек Східної України у соціокультурному просторі, моніторингу основних читацьких параметрів осіб з особливими потребами та представників етнічних меншин.

Науково-дослідна робота Бібліотеки здійснюється у координації та співпраці з навчальними закладами, науковими та державними установа-

ми – ХДАК, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Державним архівом Харківської області, національними, обласними та міськими бібліотеками Харкова, міським та обласним управліннями культури, з вітчизняними та зарубіжними книгознавчими центрами України, Російської Федерації, Польщі, Латвії, Комісією слов'янської бібліографії Міжнародного комітету славістів, Центром досліджень з польської бібліографії при Ягеллонському університеті у Кракові.

Новими партнерами ХДНБ є сектор комунікації та інформації ЮНЕСКО, слов'янсько-балтійський відділ Нью-Йоркської публічної бібліотеки, НДІ інформаційних технологій соціальної сфери Кемеровського державного університету культури і мистецтв, Краснодарська крайова бібліотека для юнацтва.

Книгознавчі та історичні дослідження, що здійснюються у ХДНБ, зосереджені на вивченні історії бібліотечної справи Харківського регіону, історії ХДНБ, колекцій пам'яток писемності та друку, історії українського (у т. ч. місцевого) друку XVI – XX ст.

Щороку в ХДНБ розробляється 14 – 15 тем у межах загальнодержавних, регіональних та локальних досліджень, зокрема такі: «Документальна пам'ять України», «Реституція бібліотечних фондів», «Українська книга та періодичні видання у фондах бібліотек та музеїв системи МКТ (1574 – 1923 рр.)», «Комплектування обов'язковим примірником документів України: повнота їх надходження до ХДНБ», «Комплектування фондів бібліотек вітчизняними науковими і виробничо-практичними журналами у галузі економіки та права», «Інформаційні потреби і запити користувачів наукових бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України на документи з техніки», «Читання художніх і публіцистичних творів в бібліотеках України», «Віртуальна довідка в бібліотеках України», «Бібліотечні ресурси України в Інтернеті», «Читай українське», «Незадоволений читацький попит на вітчизняну книжкову продукцію». З ініціативи ХДНБ були проведені дослідження за темами «Робота бібліотек на допомогу незахищеним верствам населення», «Молодий працівник наукових бібліотек України – погляд у майбутнє».

Визначення ХДНБ базовою установою з проведення всеукраїнських досліджень у публічних бібліотеках Східної України сприяло розширенню її науково-методичного впливу. Фахівці ХДНБ як представники зонального методичного центру беруть участь у таких всеукраїнських дослідженнях: «Публічні бібліотеки України в контексті соціокультурного

простору регіону», «Сучасний стан фондів публічних бібліотек України». Регіональні дослідження сприяють ефективному використанню бібліотечних ресурсів регіону. Вивчалися питання формування розподіленого бібліотечного фонду Харкова, склад та ефективність його використання, інформаційні ресурси бібліотек міста, у т.ч. й електронні, галузеві патентні фонди Харкова та їх використання в інноваційній діяльності. Досліджувалися актуальні питання бібліотечної практики – «Харків – територія читання молоді», «Запити представників етнічних меншин, що мешкають на території Харкова, на документи з історії національної культури та літератури», «Історія Слобожанщини: бібліотечні аспекти вивчення».

За підсумками досліджень до наукового обігу введено значну кількість нових фактів та розроблено пропозиції щодо вирішення проблем, що вивчалися. Наукові доповіді, повідомлення фахівців ХДНБ, підготовлені за підсумками НДР, публікуються у збірниках матеріалів щорічних наукових конференцій «Короленківські читання», у збірнику наукових праць ХДНБ, в аналітичних оглядах «НДР ХДНБ ім. В.Г. Короленка», у багатьох виданнях, наприклад: «Короленківський збірник: наукові статті та матеріали», «Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів ХДНБ», «Багаліївський збірник: академік Д.І. Багалій і бібліотечна справа України», «Українське бібліотекознавство в історичному вимірі: за матеріалами Міжнародних наукових читань з нагоди 105-ї річниці відділу бібліотекознавства», «Шоломова С.Б. Из истории формирования фондов ХОБ (1886 – 1916)», «Бібліотека XXI століття: нові стандарти професії» та ін. [28, с.10].

Значна кількість публікацій присвячена питанням формування фондів книжкових пам'яток, обліку, збереження та використання, історії формування колекцій та особистих бібліотек у фонді ХДНБ, розкриття колекцій стародруків, рідкісних та цінних книг, рукописів, архівних документів.

На підставі результатів досліджень у започаткованій ХДНБ серії «У бібліотеках Східної України» були видані методичні матеріали «Інформатизація публічних бібліотек Східної України», «Збереження документів у публічних бібліотеках Східної України», «Інтернет-центри публічних бібліотек як засіб інформаційного сервісу» та ін.

З метою методичного обґрунтування діяльності бібліотек як соціальних інститутів, що сприяють розвитку інтелектуального,

економічного та науково-технічного потенціалу країни, підготовлено методичні посібники «Бібліотека і науково-технічне відродження України», «Потреби і запити користувачів універсальних наукових бібліотек України на документно-інформаційні ресурси з техніки та ступінь їх задоволення», «Науково-технічні досягнення українських вчених та винахідників на сторінках Інтернет».

Фахівці ХДНБ є постійними учасниками міжнародних науково-практичних конференцій «Крим-...» (м. Судак), міжнародних наукових конференцій на базі НБУ ім. В.І. Вернадського, у 1995 р. брали участь у роботі 61-ї сесії генеральної конференції IFLA у Стамбулі.

ХДНБ була організатором Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна бібліотека – науково-інформаційний центр освіти майбутнього», проведеної за участю відомих компаній Cisco і System Integration Servise, Міжнародних наукових читань «Перший в Україні відділ бібліотекознавства: до 105-ї річниці заснування», наукової конференції «Методична діяльність бібліотек: традиції, інновації», перших всеукраїнських наукових читань «Академік Д.І. Багалій та бібліотечна справа України» та ін. З 1998 р. щороку у ХДНБ проводиться науково-практична конференція «Короленківські читання», яка з 2009 р. стала всеукраїнським заходом. У співпраці з ХДАК у 2007 р. була проведена міжнародна віртуальна наукова конференція «Бібліотекар XXI століття: нові стандарти професії». Науковому опрацюванню актуальних питань кадрової бібліотечної політики сприяла всеукраїнська конференція «Бібліотечна молодь – погляд у майбутнє», організована у 2009 р. також спільно з ХДАК.

У жовтні 2011 р. завідувач науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів, доктор філологічних наук І.Я. Лосієвський, брав участь у роботі Міжнародної конференції «Збереження електронної інформації в інформаційному суспільстві: проблеми та перспективи», яка відбулася у Москві і була організована Міністерством культури Російської Федерації, Федеральним агентством з преси та масових комунікацій, Російським комітетом Програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх», Міжрегіональним центром бібліотечного співробітництва (МЦБС) та Державною Третьяковською галереєю [24, с.36 −37]. Ця конференція стала першим в історії ЮНЕСКО Міжнародним міждисциплінарним форумом з цієї теми, в якому взяли участь понад 150 керівників та провідних фахівців найбільших бібліотек,

архівів, музеїв, центрів НТІ, науково-дослідних інститутів, університетів, міжнародних організацій, органів державної влади, представників ЗМІ, видавництв з 37 країн світу.

В історії ХДНБ 2011 рік особливий – Бібліотеці виповнилося 125 років, протягом яких установа не втрачала свого особливого значення для культурного, освітнього та наукового розвитку Харкова і держави. Це значення визначає не час, який плине і змінює пріоритети в суспільстві, це значення оцінюють люди, заради яких Бібліотека працює і зберігає для теперішніх і прийдешніх поколінь унікальний фонд, цінні колекції, робить знання доступними для всіх громадян.Урочистості, присвячені ювілею, відбувалися протягом 11 – 14 жовтня 2011 р. Напередодні в Бібліотеці було відкрито історичну фотогалерею, музейну експозицію, присвячену першому 30-річчю діяльності ХГБ, кабінет бібліотекознавства ім. Л.Б. Хавкіної, читальний зал науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів ім. академіка Д.І. Багалія. За підтримки Посольства США в Україні в ХДНБ було створено другий Інтернет-центр, відкриття якого відбулося за участю Посла США в Україні Дж. Теффта. Колектив Бібліотеки нагороджено Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Почесною відзнакою «Слобожанська слава», нагороди органів державної і обласної влади отримали 75 короленківців [39а, с.33 − 34].

З нагоди ювілею була проведена Міжнародна НПК «Від XIX до XXI ст.: трансформація бібліотек у контексті розвитку суспільства», в якій взяли участь бібліотечні фахівці України, РФ, далекого зарубіжжя. Серед них професор кафедри бібліотекознавства та інформатики Московської державної академії культури, доктор педагогічних наук, голова відділення бібліотекознавства Міжнародної академії інформатизації, академік Академії гуманітарних наук Ю.Столяров (Москва); заступник генерального директора Національної парламентської бібліотеки України С. Бакан, заступник директора Донецької ОУНБ ім. Н.К. Крупської Н. Петренко; Генеральний директор Національної історичної бібліотеки України А. Скорохватова, представник Міжнародної ради Програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх», президент Міжрегіонального центру бібліотечного співробітництва, заслужений працівник культури Російської Федерації Є.І. Кузьмін; професор, М.Я. Дворкіна, завідуюча сектором НДР Російської державної бібліотеки, доктор педагогічних наук; професор

факультету гуманітарних наук університету штату Вісконсін, США д-р Кевін М. Кейн та інші відомі фахівці [44, с. 158].

Під час урочистостей в Бібліотеці проводився книжковий фестиваль «Читай, Харкове! Читай, Україно!», «круглий стіл» за темою «Видавець – Книга – Бібліотека», на якому виступили фахівці видавництв «Сага», «Ранок», «Основа», «Форт» та інших, а також співробітники ХДНБ.

Присутність на святкуванні нащадків відомих діячів, імена яких вписані в історію Бібліотеки, створила особливу атмосферу. Гостями короленківців були онук академіка О.М. Бекетова – Ф.С. Рофе-Бекетов, праправнук письменника В.Г. Короленка – С.В. Шерман-Короленко, правнучка академіка Д.І. Багалія – О.Ю. Багалій. Зі США, з далекого Чикаго, приїхала привітати Бібліотеку пані Н.Р. Папкова – правнучка відомого харківського підприємця М.Ф. фон Дітмара, який брав участь у святкуванні 25-річного ювілею ХОБ і вітав Бібліотеку від імені Харківського відділення Імператорського російського технічного товариства та Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії.

З нагоди ювілею короленківці підготували два видання: «Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка в історичному просторі трьох епох: до 125-річчя з дня заснування. Нариси» та проспект «Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка – 125 років», що побачили світ завдяки спонсорській допомозі Героя України, Президента корпорації «Бісквіт-Шоколад» А.А. Коваленко. Висока якість дизайну, виконана рекламною агенцією «Іріс» (директор В. Оглоблін), чудове поліграфічне виконання ставить їх поряд з іншими цінними раритетами фонду Бібліотеки. За сприяння Міністерства культури України видані матеріали ювілейної наукової конференції і каталог видань Бібліотеки та публікацій про її діяльність.

ХДНБ ім. В.Г. Короленка сьогодні – провідна наукова бібліотечна установа, яка дістала визнання в усьому світі. За складом фонду, інформаційних ресурсів, рівнем технологій, високою кваліфікацією працівників Бібліотека відповідає всім сучасним вимогам. Продовжуючи традиції минулого та розвиваючись як потужний науково-освітній та дослідницький центр, ХДНБ робить великий внесок у розвиток науки, культури й освіти України. Бібліотека зберігає культурне надбання нації і посідає гідне місце у світовому інформаційному просторі.

За словами директора, заслуженого працівника культури України В.Д. Ракитянської, «Наша Бібліотека тільки розпочинає свій шлях у

тисячоліття і ми сподіваємося, що на цьому шляху читачі матимуть багато щасливих миттєвостей від пізнання світу, нових відкриттів і досягнень» [39а, с. 5].

Література

1. Архівна довідка ЦДАЖР УРСР. Историческая справка Харьковской государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко Министерства культуры УССР, г. Харьков, 1977. – 7 с. – Машинопис.

2. Багалей, Д.И. Доклад об учреждении отдела рукописей и автографов/ Д.И. Багалей // Отчет ХОБ за 17-й год ее существования (с 1-го окт. 1902 г. по 1-е окт. 1903 г.). – Х.: Электр. Тип. С.А. Шмерковича,1903. – Прил. V. – С. XXXVI – XXXVII.

3. Багалей, Д.И. О просветительном значении Харьковской общественной библиотеки / Д.И. Багалей. – Х.: Тип. А. Дарре, 1898. – С. 61 – 82.

4. Багалей, Д.И. Торжество освящения и открытие нового здания Харьковской общественной библиотеки/ Д.И.Багалей// Отчет ХОБ за 15-й год ее существования (с 1-го окт. 1900 г. по 1 окт. 1901 г.). – Х.: Электр. тип. С.А. Шмерковича, 1901. – 60 с. + Прил.

5. Багалій, Д.І. Харківська громадська бібліотека, яко тип наукової і загально-просвітової обласної бібліотеки / Д.І. Багалій // Книжк. вісн. – 1919. – № 2. – С. 41 – 57.

6. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: доля культур. скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 2 / ХДНБ та ін. ;[упоряд.: І.Я. Лосієвський та ін.]. – К., 1997. – 102 с.

7. Библиотечное дело: хроника: [о деятельности ХОБ] // Шк. и жизнь. – 1915. – № 3. – С. 11; № 42.– С .8.

8. Бібліотечний збірник : пр. першої конф. наук. б-к УСРР. Ч. 1. / ВБУ при УАН. – К., 1926. – 236 с.

9. Гапченко, П.Б. Діяльність Київської міської публічної бібліотеки у 1917 – 1920 рр. / П.Б. Гапченко // Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. пр. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 11 – 17.

10. Гімальдінова, З.В. Розвиток бібліотечної справи на Радянській Україні / З.В. Гімальдінова, Т.П. Самійленко, Т.О. Скрипник // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1987. – № 27. – С. 10 – 19.

11. Государственные библиотеки Украины, их книжный состав и деятельность // Крас. библиотекарь. – 1925. – № 3. – С. 105 – 112.

12. Державні книгозбірні України, їхній книжковий склад і діяльність: (за матеріалами бібл. від. Головполітосвіти) // Нова кн. – 1925. – № 2. – С. 16 – 20.

13. Директиви про бібліотечну справу. Зб. офіц. док. – К., 1935. – 360 с.

14. Дмитриченко, І.В. Інформаційно-бібліографічний відділ в аспекті історичного розвитку / І.В. Дмитриченко // Короленківські читання: матеріали наук.-практ. конф. 2006 р. / ХДНБ ім. В.Г. Короленка. – Х., 2006. – С. 48 – 61.

15. Дмитриченко, І.В. Репресовані люди. Б.О.Борович / І.В. Дмитриченко // Бібліотека в історичному просторі трьох епох. До 125-річчя Харк.держ.наук. б-ки ім. В.Г. Короленко : нариси. − Х., 2011. − С.132 − 137.

16. Дриженко, И.П. Харьковская общественная библиотека (1886 – 1916) / И.П. Дриженко // Юж. край. – 1916. – 25 сент.

17. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, 1869 – 1909. – М.: Кн. т-во Сытина, 1911. – 201 с.

18. Історія ХДНБ ім. В.Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття : зб. наук. ст. Вип. 1 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 1996. – 80 с.

19. Книгу – трудящимся: б-ка им. В.Г. Короленко за 50 лет совет. власти : [сб. ст.] /ХГНБ им. В.Г. Короленко. – Харьков, 1968. – 181 с.

20. Корнієнко, А.П. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки / А.П. Корнієнко // Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. пр. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 52 – 57.

21. Культурное строительство СССР. Стат. сб. – М.; Л., 1940. – С. 268.

22. Лосієвський, І.Я. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни / І.Я. Лосієвський // Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї– К., 1997. – Вип. 2: Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. − 102 с.

23. Лосієвський, І.Я. Відділ рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г. Короленка: історія та сучасність / І.Я. Лосієвський // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття. – Х., 2003. – С. 22 – 38.

24. Лосієвський, І.Я. Московська конференція за участю ЮНЕСКО / І.Я. Лосієвський // Бібл. планета. – 2012. – № 2. – С. 36 – 37.

25. Маркова, В.А. З історії відділу «Hebraica et Judaica» Харківської громадської бібліотеки // Зб. наук. праць / ХДНБ ім. В.Г. Короленка. – Х., 2000. – С. 131 −138.

26. Матеріали до проробки бібсправи // Бюл. Нар. комісаріату освіти. – 1927. – № 30 – 31. – С. 29 – 35.

27. Материалы по истории ХГНБ. – Харьков, 1926. – С. 32. – Из личного архива М.О. Габель. − Машинопись.

28. Науково-дослідна робота Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка: інформ.-аналіт. огляд за 2006 – 2010 рр. / М-во культури України, Держ. закл. «Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка».– Х., 2011. – 86 с. – До 125-річчя Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка.

29. Новое время. – 1916. – 29 янв., 23 февр.

30. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов. Т. 3. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – 816 с.

31. Опыт работы Государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко /ГНБ им. В.Г. Короленко. Вып. 1. – Харьков : 1955. — 60 с.

32. Отчет ХОБ за 19-й год ее существования (с 1-го окт. 1904 г. – по 1-е окт. 1905 г.). – Х., 1905. – 97, XXXVIII с.

33. Павловский, Ф.А. Первый год Харьковской общественной библиотеки / Ф.А. Павловский. – Харьков : Тип. губерн. правл., 1888. – 16 с.

34. Положення про єдину систему міжбібліотечного абонемента в Українській РСР : затв. 17 листоп. 1971 р. // Довідник бібліотекаря : кер. матеріали з питань бібл. роботи – Х., 1977. – С. 171 – 177.

35. Плотников, А.Е. Народные и общественные библиотеки по данным анкеты общества библиотековедения / А.Е. Плотников // Библиотекарь. – 1910. – Т. 1, вып. 1. –С. 7 – 31.

36. Про ліквідацію деяких науково-дослідчих установ НКО та нову мережу цих установ : наказ заст. наркома освіти [без номера, без дати] // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. – 1930. – № 35. – С. 12 – 13.

37. Про роботу наукових бібліотек і визначення напрямків їх діяльності на допомогу бібліотекам республіки : постанова колегії М-ва культури УРСР від 7 лют. 1964 р. // Довідник бібліотекаря : зб. кер. матеріалів з питань бібл. роботи. – Х., 1967. – С. 55 – 58.

38. Профессор Д.И. Багалей. К 25-летней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Харьков : Тип. : «Печат. дело», 1906. – 20 с.

39. Резолюції та постанови Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників, 1 – 6 черв. 1926 р. / НКО УСРР. Упр. політосвіти. Клуб.-бібліотеч. від. – Х., 1927. – 91 с.

39а. Ракитянська В.Д. [Вступне слово] / В.Д. Ракитянська // Бібліотека в історичному просторі трьох епох. До 125-річчя Харк.держ.наук. б-ки ім. В.Г. Короленко : нариси. − Х., 2011.− С. 5.

40. Реорганізація бібліотечної справи в столиці : [спец. нарада при секторі науки] // Рад. книгар. – 1931. – № 24. – С. 31.

41. Сельские библиотеки // Харьк. жизнь. – 1906. – 20 марта.

42. Соляник, А.А. Система документопостачання бібліотечних фондів: закономірності розвитку. Монографія / А.А. Соляник ; Харк. держ. акад. культури. – Х., 2005. – 229 с.

43. Список політосвітніх установ республіканської підпорядкованості, що підлягають передачі Комітетові в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР : дод. 2 до постанови РНК УРСР; ЦК КП(б) У № 476 від 24 березня 1945 р. // Зб. постанов і розпоряджень Уряду УРСР. – 1945. – № 4/5. – С. 95 – 96.

44. Столяров, Ю.Н. Научно-практическая конференция, посвященная 125-летию Харьковской [государственной научной] библиотеки им. В.Г. Короленко / Ю.Н. Столяров // Книга. Исследования и материалы : сборник. – М., 2012. – Вып. 95. – С. 157 – 160.

45. Сучалкіна, О.В. Історичні передумови структурних перетворень у ХДНБ : 1886 – 1936 рр. / О.В. Сучалкіна, К.Д.Тараманова // Історія ХДНБ ім. В.Г. Короленка: пошуки, дослідження відкриття: зб. наук. ст.– Х., 1996.– Вип. 1.− С. 4 – 12.

46. Танько, О.І. «Зразкова та найбільш видатна»/О.І. Танько // Бібліотека в історичному просторі трьох епох. До 125-річчя Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка: нариси. – Х., 2011. – С. 36 – 59.

47. Танько, О.І. Становлення та розвиток ХДНБ ім. В.Г. Короленка як наукової установи / О.І. Танько // Короленківські читання 2010 : матеріали наук.- практ. конф. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 2011. – С. 6 – 24.

48. Філатова, А.В. Комплектування: досвід минулого і проблеми сучасності /А.В. Філатова // Короленківські читання 2006 : матеріали

наук.-практ. конф./ Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 2006. − С. 98 –104.

49. Хавкина, Л.Б. Библиотеки, их организация и техника / Л.Б. Хавкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 1911. – 404 с.

50. Хавкина, Л.Б. Краткий очерк деятельности Харьковской общественной библиотеки за 25 лет / Л.Б. Хавкина. – Харьков: Тип. «Печатник», 1913.− 23 с.

51. Хавкина, Л.Б. О профессиональной подготовке библиотекарей : (доклад) / Л.Б. Хавкина // Третий съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России, Секция X. – С.Пб., 1904. – С. 1 – 16.

52. Хавкина, Л.Б. Открытое письмо Харьковским гражданам / Л.Б. Хавкина // Юж.край. – 1916. – 18 сент.

53. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка. Події, Факти: довідник. Ч. I (1886 – 1943) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка ; [укладачі: Г.М. Єрофєєва, Л.М. Багрянцева].– Х., 2006. – 132 с.

54. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка. Події, Факти. Довідник. Ч. 2 (1944 – 1980) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка ; [укладачі : Г.М. Єрофєєва, Л.М. Багрянцева]. – Х., 2007. – 103 с.

55. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка. Події, Факти. Довідник. Ч. 3 (1980 – 1999) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; [укладачі: Г.М. Єрофеєва, О.В. Филимонова]. – Х., 2007. – 85 с.

56. Харьковская общественная библиотека // Киев. старина. – 1904. – Т. 84, № 4. – С. 22 – 28.

57. ХДНБ ім. В.Г. Короленка: до 40-річчя Велик. жовтн. соціаліст. революції. – Х.: Книжк. палата УРСР, 1957. – 92 с.

58. Юж. край. – 1903. − 8 янв.

Т.О. Сосновська,
В.О. Ярошик

ДИРЕКТОРИ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В.Г. КОРОЛЕНКА. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТІВ[5]

Маючи потужні документно-інформаційні ресурси, Бібліотека відіграє важливу роль у забезпеченні потреб суспільства в інформації. Безпосередніми виконавцями цієї місії є люди, які самовіддано творять і примножують надбання книгозбірні. Найяскравішими постатями в історії ХДНБ ім. В.Г. Короленка, на погляд авторів, були директори М.І. Румницька, Г.А. Мірошниченко і Н.Х. Семененко. У найдраматичніший період – під час Великої Вітчизняної війни Бібліотеку очолювала М.І. Румницька, Г.А. Мірошниченко разом з колективом відбудовував книгозбірню у післявоєнний час, Н.Х. Семененко залишила по собі пам'ять як організатор будівництва нових приміщень.

Ключові слова: *ХДНБ ім. В.Г. Короленка, відбудова, раціональне розміщення книжкових фондів, матеріальна база бібліотек, будівництво книгосховищ.*

Имея мощные документно-информационные ресурсы, Библиотека играет важную роль в обеспечении потребностей общества в информации. Непосредственные исполнители этой миссии − люди, которые самоотверженно создают и приумножают достижения Библиотеки. Яркими фигурами в истории ХГНБ им. В.Г. Короленко, по мнению авторов, были директора М.И. Румницкая, Г.А. Мирошниченко и Н.Ф. Семененко. В драматический период − во время Великой Отечественной войны Библиотеку возглавляляя М.И. Румницкая, Г.А. Мирошниченко вместе с коллективом восстанавливал Библиотеку в послевоенное время, Н.Ф. Семененко оставила по себе память как организатор строительства новых помещений.

Ключевые слова*: ХГНБ им. В.Г. Короленко, восстановление, рациональное размещение книжных фондов, материальная база библиотек, строительство книгохранилищ.*

[5] Стаття опублікована у журналі «Бібліотечний форум України» (2011, № 2)

У 1886 р. у Харкові відбулося скромне свято. У присутності міського голови, деяких гласних міської Думи та ентузіастів – ініціаторів створення громадської книгозбірні, після обов'язкового в ті роки молебню була відкрита Харківська громадська бібліотека (ХГБ). На час відкриття фонд Бібліотеки становив 1700 книг. Службовцями-добровольцями, які з перших днів існування бібліотеки працювали без оплати, були: А.М. Верховська, М.Ф. Лазарєва, С.І. Нікуліна, А.М. Распопова, М.П. Томашевська. На допомогу добровільним працівникам були найняті два хлопчики та два сторожі, які виконували обов'язки розсильних та швейцарів.

Видатний український історик, один із фундаторів ХГБ, Д.І. Багалій писав про перших працівниць так: «Для них ця праця [безплатна] була немов підготовчою школою для дальшої громадської діяльності. Їми керували щира любов до діла і ідейна служба народові. Платні служачі, котрі до послідних часів одержували злиденну платню, теж виявляли прихильність до бібліотечних інтересів і знання бібліотечної справи, такі були, наприклад, сестри Чепіги»[1].

МАРІЯ ІВАНІВНА РУМНИЦЬКА

М. І. Румницька за роботою

Через дев'ять років після відкриття книгозбірні, у березні 1895 р., серед співробітників ХГБ з'явилася молода струнка 19-річна дівчина – Марія Іванівна Чепіга (згодом Румницька). Пізніше, у 1902 р., у Бібліотеці почала працювати її сестра, Наталія Іванівна, яка деякий час була першою завідуючою ХГБ. Проте ця розповідь присвячена саме Марії Іванівні. Почавши з посади молодшого бібліотекаря, вона послідовно пройшла ряд службових сходинок. У 1917 р. за наказом НКО УСРР була призначена на посаду заступника директора Бвліотеки, а в роки Великої Вітчизняної війни виконувала обов'язки директора.

Марія Іванівна народилася у 1876 р. У родині Чепіг панувала любов до книги, М. Румницька її успадкувала від батька – вчителя. Закінчивши в Харкові 8 класів жіночої гімназії та короткотермінові бібліотечні курси, вона починає працювати в ХГБ. Інтелігентна, освічена (вільне володіння французькою мовою), сумлінна, хороший виконавець, ініціативна, енергійна і привітна людина, вона від першого дня повністю віддається бібліотечній роботі, виявляючи неабиякі здібності.

Під час спорудження будівлі ХГБ (1898–1901 рр.) Марія Чепіга познайомилася зі студентом Харківського технологічного інституту Костянтином Григоровичем Румницьким, який був душею будівельного колективу, з часом входив до складу Правління, деякий час очолював господарську службу Бібліотеки. Згодом вона стала його дружиною.

Під впливом чоловіка Румницька співчуває революційному руху та бере в ньому посильну участь. У 1905 р. вона завідувала книжковою торгівлею при Бібліотеці. Ця робота давала змогу організувати розповсюдження і продаж революційних книг та газет серед населення. Під час одного з обшуків (у 1906 р.), що проводила поліція, Марію Іванівну було заарештовано за звинуваченням у розповсюдженні нелегальної літератури. Звільнили її тільки завдяки клопотанню членів громадського правління Бібліотеки Д.І. Багалія, О.П. Грузинцева та інших.

Григорію Румницькому за станом здоров'я було необхідне лікування за кордоном, тому подружжя часто виїздило до Швейцарії та Німеччини. Під час закордонних поїздок із хворим чоловіком Марія Іванівна знайомилася з роботою європейських бібліотек, досвід яких прагнула впровадити у ХГБ. Хвороба чоловіка прогресувала і в 1917 р. Григорій Румницький помер.

Після 1917 р., поринувши в роботу, Румницька виявила здібності організатора бібліотечної справи. У 1920 р. її призначили на посаду завідуючої відділом, а з 1927 р. – заступником директора Ббліотеки. У буремні роки жовтневої революції та Громадянської війни їй часто доводилося давати відсіч спробам розграбувати книгосховище. Працюючи в надто тяжких умовах, Румницька з невеликим колективом ентузіастів бібліотечної справи не тільки зберігала книжкові фонди Бібліотеки, але й розгорнула енергійну діяльність щодо їх поповнення за рахунок реквізованих поміщицьких та інших приватних бібліотек.

Значну роль у формуванні бібліотечного світогляду Марії Іванівни відіграло тривале спілкування і дружні стосунки з видатним бібліотекознавцем Л.Б. Хавкіною, яка працювала в ХГБ у 1890–1918 р., а потім переїхала до Москви. До нас дійшли фрагменти листування між цими двома непересічними особистостями, які зберігаються в архіві науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

Поважаючи Румницьку як фахівця, Л.Б. Хавкіна у своєму листі (1936 р.) звертається до неї з проханням представити колезі з Англії, який приїхав ознайомитися з роботою великих радянських бібліотек, Харківську державну наукову бібліотеку ім. В.Г. Короленка. Вона пише: «Я твердо надеюсь, что если Вы будете в Харькове, то согласитесь взять на себя этот труд, не правда ли?». В той же час Любов Борисівна цікавиться, як пройшов ювілей Марії Іванівни Румницької, «... было ли о нем в газетах ...». Йдеться про те, що у 1936 р. бібліотечна спільнота Харкова відзначила 40-річчя роботи Марії Іванівни в книгозбірні. За наказом НКО УРСР їй було вручено грошову премію (2000 крб.). Ця подія знайшла відгуки на шпальтах української преси. «Літературна газета» та журнал «Бібліотека у соціалістичному будівництві» у своїх публікаціях відзначили наполегливу працю Румницької на ниві радянської культури [7,8].

У цей час Харківська філія Союзкінохроніки почала зйомки документального фільму про роботу ХДНБ ім. В.Г. Короленка і про участь у ній М.І. Румницької. На превеликий жаль, відомостей про подальшу долю цього фільму знайти не вдалося.

Сумлінна працівниця, яка вважала бібліотечну справу своїм покликанням, Марія Іванівна була одним з найкращих працівників Бібліотеки і неодноразово нагороджувалася грошовими преміями,

путівкою до санаторію. Відзначення діяльності Румницької яскраво свідчить про місце, яке вона зайняла в українському бібліотекознавстві.

Однак знаковою фігурою в ряду директорів бібліотеки Румницьку зробила Велика Вітчизняна війна, роки окупації фашистами Харкова (жовтень 1941р. – серпень 1943 р.), які стали для неї, як і для всього СРСР, великим випробуванням. Колізії та перипетії цього періоду задокументовані та знаходяться в архівах. На ці документи зараз можна посилатися. Власноруч заповнена анкета з особистої справи (з автобіографією) свідчить, що Марія Іванівна залишилася в окупації зважаючи на свій похилий вік, стан здоров'я, безпартійність, а також почуття обов'язку перед Бібліотекою, якій вона присвятила все своє життя. Директор ХДНБ ім. В.Г. Короленка П.С. Сафронов та деякі інші працівники були евакуйовані до Сибіру, обов'язки директора взяла на себе М.І. Румницька.

У Державному архіві Харківської області зберігаються «Материалы оккупационного режима в Харькове в период временной оккупации немцами: (стенограммы бесед)» 1943 р. на 143 аркушах. На сторінках 43 – 47 стенограми бесіди з директором ХДНБ ім. В.Г. Короленка М.І. Румницькою від 9 жовтня 1943 р. Марія Іванівна розповідає: «До оккупации – зам. директора. 1876 г. рождения. Работаю в этой библиотеке 48 лет. Украинка. Беспартийная. В библиотеке работаю с 1895 года [...] Я всю свою жизнь отдала этой библиотеке и была свидетельницей ее падения.

До оккупации библиотека имела до 2 миллионов книг, имела читальный зал. Пропускаемость была больше тысячи человек в день […] Вопрос о достройке библиотеки стоял остро и было спланировано строительство библиотеки, но, к сожалению, война осуществить этого не дала. Библиотека имела штат 201 чел. [...] был свой систематический каталог. Это была одна из научных библиотек [...] Накануне, 16 октября [1941 г.] бомбой разбило нам 60% книгохранилища. Остались две стены. Книжки на полках остались, но часть попадала. Принялись переносить их в более защищенное помещение. Пришлось занять читальный зал, смежные комнаты, отдел обработки, вестибюль. 24 октября в Харьков вошли немцы и 25-го в 9 часов они уже опечатали библиотеку и все ключи взял офицер Френс, эсесовец из особого отдела при Министерстве иностранных дел [...], но сотрудники должны были приходить [на работу] вовремя [...]

[...] с июня 1942 г. начался систематический отбор книг по систематическому каталогу. Для вывоза в Германию сотрудниками рабочей группы Розенберга отбиралась лучшая литература по всем отраслям знаний советских изданий [...] немцы ходили и проверяли. Предупреждали, что если мы какую-нибудь книгу скроем, нам попадет. Так что укрыть книги не так легко было. Правда, мы их под стеллаж подсовывали [...]

18.III.1943 фашисты-жандармы подъехали на машинах к библиотеке [...] В вестибюль влезли через окна, где на полках лежала литература, вывезенная из разбитого книгохранилища. Увидев на полках литературу народов восточных республик, решили, что это пропагандистская литература, которую нужно сжечь [...] Подходя к библиотеке [вместе с сотрудницей], мы увидели огромный костер из книг перед библиотекой по пер. Короленко. [...] Я подбежала к стоящему на углу фашисту, показала свое удостоверение [выданное городской управой], требуя прекратить эту дикость».

На щастя, наказ про спалюваня книг згодом був скасований. « [...]Я с двумя служителями подобрала довольно много валяющихся книг на тротуаре и около горящей кучи, которые еще не возгорелись, закрыла помещение [библиотеки].

Потом я пошла в городскую управу и взяла охранную грамоту на библиотеку».

«[...] Я немецким языком не владею и считаю, что это большое упущение, что наши сотрудники немецким языком не владели. Если бы я знала немецкий язык, мне удалось бы больше книг отстоять. Сотрудница, которая владела немецким языком, обслуживала немцев [...]».[6]

Іншим цінним, на наш погляд, архівним джерелом для вивчення цього періоду є неопубліковані спогади М.І. Румницької «Бібліотека в період окупації», написані у 1946 р. [6,8][7]

З цих спогадів ми дізнаємося, як проводилася в роки фашистського окупаційного режиму бібліотечна операція з вивезення цінних документів

[6,7] Довідка: матеріали та спогади зберігаються у науково-дослідному відділі книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

до Німеччини, в якій брали участь офіцери та солдати зондеркоманди штурмбанфюрера СС барона Еберхарда фон Кюнсберга.

Були складені списки, за якими відбирали колекцію карт XIX та XX ст., стародруки, книги з мистецтва тощо. Вивезено систематичний каталог (13 каталожних шаф з 1,2 млн карток).

Ці втрати могли бути значно більшими, якби не протистояння працівників Бібліотеки Л.І. Вовк, Є.В. Гаврилової, Є.Ф. Долинської, Т.І. Малець, Є.А. Мартинової, В.О. Новікової, Є.О. Панченко, О.Ф. Самаріної, Л.В. Анохіної, Т.С. Штефан та інших (всього 23 людини) на чолі з директором М.І. Румницькою. Приклади цього протистояння також знаходимо у спогадах Марії Іванівни. Зокрема, вдалося врятувати частину радянського спецхрану і літературу обмеженого користування (20 тис.), яку відібрали німці для вивозу. Частину спецфонду (дореволюційні видання, дублети) з її ініціативи вдалося відокремити і залишити у Бібліотеці.

М.І. Румницька згадувала: «Спасали книги из других библиотек: ... Пединститута иностранных языков, библиотеку агитации и пропаганды, свезли четыре детские библиотеки. Главным образом, это делалось, за редким исключением, когда удавалось достать подводу, а также на саночках вручную...».

Була також зроблена спроба врятувати і фонди Київської історичної бібліотеки, які були передані до ХДНБ ім. В.Г. Короленка на збереження. «Когда пришли захватчики, мы их перенесли из ящиков к отделу обработки и прикрыли [другими] книгами. В конце февраля в библиотеке появились два фашиста и начали требовать 3000 книг, перевезенных из Киева. Нужно было отдавать[...]».

У квітні − травні 1943 р. німці здійснили останню операцію. Було відібрано 7,5 тис. документів для вивозу до Німеччини, але працівники на чолі з Румницькою таємно від фашистів повторно переглянули ці книги і більша частина (майже 5 тис. примірників) залишилася у фонді.

Працюючи в неймовірно тяжких умовах голоду (завідувач відділу рідкісних видань С. Ставровський помер від голоду у 1942 р.), холоду, розрухи, працівники Бібліотеки, виснажені фізично, робили все можливе і неможливе, щоб врятувати книги.

У березні 1943 р. німецька авіабомба пробила дах над великим читальним залом, де знаходилися перенесені зі зруйнованого книгосховища близько 200 тис. примірників, серед яких були стародруки з

колекції рідкісних видань та рукописів (майже 10 тис.). Утворилася загроза повного обвалу стелі. Кілька працівників разом з Румницькою встигли врятувати майже 80% цієї літератури (приблизно 200 тис.)[8].

Про свої враження від побаченого під час відвідування бібліотеки після звільнення Харкова капітан Щерба, колишній співробітник ХДНБ ім. В.Г. Короленка, пізніше писав у листі до М.І. Румницької:

«Директору Государственной библиотеки им. В.Г. Короленко. Марьяне Ивановне Румницкой и всему Коллективу библиотеки.

Уважаемая Марья Ивановна!

Уважаемые мои друзья! Члены моего коллектива, в котором я работал в славные годы расцвета украинской социалистической культуры (1932–33 г.)! Посылаю вам свой горячий красноармейский привет с фронта отечественной войны и поздравляю вас с освобождением вас самих и нашего родного города Харькова от немецко-фашистских захватчиков. В прошлый раз, когда я был в Харькове, я зашел в библиотеку, где я встретил одного из ветеранов коллектива тов. Приступу и я увидал мерзость и запустение, какое внесли в нашу родную библиотеку проклятые изверги – немецко-фашистские оккупанты. У меня кровь закипела в моем сердце, когда я увидел своими глазами все те разрушения и то ограбление, которое произвели немецкие варвары в моей родной библиотеке, в коллективе которой я работал и знал всех вас, как своих родных друзей. Я тогда посетил Марию Ивановну, которая была очень в слабом состоянии. А также видел тов. Приступу, который с трудом смог подняться со мною на верхний этаж в квартиру М. И. С этим впечатлением я выехал из Харькова для дальнейшего преследования врага».

Про самовіддану працю працівників Бібліотеки, її руйнування та втрати книжкових фондів під час окупації після визволення Харкова дізналася вся країна. Про долю книгозбірні та її працівників, яку висвітлювали газети «Литература и искусство», «Соціалістична Харківщина» та інші, стало відомо за межами України. Відомий

---

[8] Довідка: у липні 1941 р. склад фонду ХДНБ ім. В.Г. Короленка – 1939143 прим. У звіті за 1945 р. повідомляється про втрати фонду ХДНБ ім. В.Г. Короленка за 1941–1943 рр.: «знищення окупантами майже 500000 прим. зробило великий провал у фондах Бібліотеки, який ліквідувати буде дуже важко».

український письменник Микола Бажан наприкінці 1943 р. у газеті «Известия советов депутатов трудящихся СССР» у статті «Возрождение культуры на освобожденной украинской земле» писав: «Различны формы и способы всенародной борьбы с немецкими оккупантами. По-своему боролась с гитлеровскими вандалами старенькая библиотекарша библиотеки им. Короленко (город Харьков) Мария Румницкая, когда в лютые морозы зимой 1942 года лазила по обледеневшим железным лестницам разрушенного книгохранилища и сотни тысяч книг перетащила своими больными руками вниз, в подвал, спасая их от снега, дождя и немецких солдат, любителей греться у костров из книг. Если сейчас, несмотря на весь немецкий грабеж и разрушения, в библиотеке сохраняется 1800 книг, то в этом большая заслуга Марии Ивановны Румницкой» [7].

Героїчна праця бібліотекарів під час війни не залишила байдужими і пересічних громадян. На адресу М.І. Румницької надходило багато листів. Наприклад, такий собі М. Бальф з міста Подбельськ Куйбишевської області писав: «Из статьи А. Ильченко "В Петровском переулке" я узнал о проявленном Вами и Вашими сотрудниками героизме при спасении ценностей библиотеки им. Короленко. Преклоняясь перед подвигом работников библиотеки, спасших тысячи книг от гитлеровских погромщиков и хулиганов, шлю Вам из далекого Подбельска низкий поклон и горячую благодарность».

З перших днів визволення Харкова Марія Іванівна активно включається у відбудову рідної Бібліотеки та відновлення її фонду. Під її керівництвом складаються акти про втрати, здійснюється листування з урядовими та громадським установами, великими бібліотеками країни з проханням надати допомогу.

«С большим увлечением я отдалась работе по пополнению книгохранилища, хлопотала о получении обязательного экземпляра, организации обслуживания читателей» – згадувала М. Румницька.

Наприкінці 1943 р. поновлюється листування з Любов'ю Борисівною Хавкіною, яка завжди готова була прийти на допомогу.

«Дорогая Любовь Борисовна! Мне пришла мысль, осуществить которую я хочу только по получении от Вас совета.

Не найдете ли Вы возможным Библиотеке обратиться в Американские библиотеки и какие, или Ассоциацию Американских библиотек за помощью литературой, как научной, так и классиками,

художественной литературой и журналами по библиотековедению. У нас погибли при бомбежке 3 пылесоса заграничных [немецких и I отечественный], дезинфекционная камера для книг. Книги за это время страшно запылились, отсырели, так как книгохранилище два с половиной года было без стекол, не отапливалось. Несколько раз я пыталась остеклить или забить фанерой, но все это вылетало при первой же бомбежке. Сейчас уже книгохранилище остеклено. Наш район чрезвычайно пострадал. На пер. Короленко нет ни одного уцелевшего здания. Дом, в котором Вы жили, совершено разрушен. Пылесосы и камера для дезинфекции книг крайне необходимы. Очень боюсь, не завелись бы кн. вредители. Спасать надо фонды и с этой стороны. Сейчас идет изучение английского языка усиленно, особенно в педагогическом институте иностранных языков, а у нас, ведь, довольно скудный фонд. Рудомино обещала Вам отобрать литературу для ГНБ, но до сих пор ничего мы не получили.»

З наступного листа ми дізнаємося, що завдяки цим клопотанням Бібліотека одержала із Москви з Держфонду 3500 книжок. Румницька вважає, що така кількість недостатня для відновлення фонду і звертається за порадою до Л.Б. Хавкіної, як одержати ще 15 тис. книг, відібраних для передачі з фонду бібліотеки Московського державного університету.

Останній документ за підписом М.І. Румницької як директора ХДНБ ім. В.Г. Короленка був датований 26 серпня 1943 р. Протягом певного часу вона залишалася працювати в Бібліотеці на посадах заступника директора, головного бібліотекаря, старшого бібліотекаря.

У своїх спогадах Т.Г. Шерстюк, яка в 1944 р. розпочала працювати в ХДНБ ім. В.Г. Короленка, пише, що Марія Іванівна справила на неї таке враження: «Маленька, сива, завжди на ній щось біленьке (блузка або комірець), голос тихий, але відчувається в ньому твердість, суворість і ненав'язливо висловлене повеління; як скаже, так і зробиш, не відкрутишся».

В архіві Бібліотеки зберігається один із останніх листів Л.Б. Хавкіної (19 липня 1946 р.), в якому вона цікавиться роботою Бібліотеки, зокрема відновленням систематичного каталогу, діяльністю відділів: дитячого, довідкового, міжбібліотечного. З цього листа видно, що запитання, які вона ставить Марії Іванівні, цікаві для обох сторін і їхні погляди повністю збігаються: щодо бібліотекознавця Рубакіна, щодо роботи Бібліотеки і

щодо відомчої належності «Короленківської бібліотеки» (як її називала Любов Борисівна), а також щодо посадових окладів працівників.

З 1948 р. Марія Іванівна працює старшим бібліотекарем відділу каталогізації, а 15 грудня 1949 р., згідно з наказом директора Г.А. Мірошниченка, її звільнено з роботи у зв'язку з тривалою хворобою. Невдовзі після розставання з Бібліотекою закінчився і життєвий шлях М.І. Румницької.

І сьогодні наступне покоління бібліотекарів з вдячністю згадує Марію Іванівну, шанобливо схиляючись перед нею за лицарську відданість покликанню.

ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ МІРОШНИЧЕНКО

Розповідь про директорів ХГБ – ХДНБ ім. В.Г. Короленка продовжує нарис про Григорія Андрійовича Мірошниченка, який прийшов на цю посаду в 1949 році, саме в той час, коли директор воєнних років Марія Іванівна Румницька залишила Бібліотеку.

Григорій Андрійович народився у 1905 р. у с. Графському Вовчанського повіту Харківської губернії в сім'ї незаможного селянина-хлібороба. У 1929 р. родина вступила до колгоспу. Пізніше Г.А. Мірошниченко в автобіографії писав: « … в детстве я учился в сельской школе, а с ранней весны до поздней осени пас скот …».

Його біографія була типовою для багатьох молодих людей того часу: навчання, вступ до лав комсомолу, а потім до комуністичної партії, служба в армії. У 1925 р. Григорій Андрійович почав свою трудову діяльність на культосвітній ниві. Він працював завідуючим сільським клубом, сільською Бібліотекою. По закінченні бібліотечного факультету Всеукраїнського інституту комуністичної освіти (1932 р.) він очолив Центральний бібліотечний колектор УРСР. Але надалі бібліотечна робота на довгий час була перервана службою в лавах Червоної армії. Григорій Андрійович так писав про це: «В Советской армии служил с 1935 г. по 1946 г. Участник присоединения Западной Украины – 1939 год, участник боев с белофиннами – 1940 год. С первых дней Великой Отечественной войны и до конца участвовал в боях. Последняя должность – командир отдельного корпусного батальона связи. Имею правительственные награды». Проте, які саме нагороди має, він в автобіографії скромно замовчує, а це ордени Червоної зірки, Вітчизняної війни та медалі: «За оборону Ленінграда», «За бойові заслуги», «За участь у Великій Вітчизняній війні». Закінчив військову службу у званні підполковника.

Після служби в армії Г.А. Мірошниченка направили на партійну роботу: спочатку заступником секретаря партійного комітету Харківського турбінного заводу, а потім – інструктором Харківського обкому КП УРСР. Отже, на посаду директора Харківської державної наукової бібліотеки він прийшов, маючи за плечима великий життєвий досвід.

На цей час Бібліотека вже була остаточно відновлена. Були відкриті для читачів двері великого читального залу, реставрованого в тому вигляді, як його збудував на початку XX ст. академік О.М. Бекетов. Книги зайняли своє місце на полицях відбудованого книгосховища. Проте для нового директора залишалося велике поле діяльності з удосконалення організації роботи однієї з найбільших книгозбірень країни.

Т.Г. Шерстюк, яка довгий час працювала під керівництвом Г.А. Мірошниченка, у своїх спогадах змальовувала його так: «Бывший отставник, работник обкома партии, он на первых порах был крут и очень требователен. Потом, с годами, осмотрелся, стал мягче. Зла не держал долго. Бывало, вызовет в кабинет, отругает и кулаком постучит. Выскочишь, как ошпаренная, а на следующий день в коридоре улыбнется: "Что это за помада у тебя на губах такая, ты ее смени". И так со всеми. Многие и сейчас вспоминают эту его черту. Меня он активно выдвигал,

хотя и часто поругивал. Но, бывая в крематории (Жихорь), я всегда кладу на его урну цветы».

Роки роботи в ХДНБ ім. В.Г. Короленка були дуже плідними для Г.А. Мірошниченка. Він є автором понад 20 публікацій у фахових журналах 50–60-х років ХХ ст. («Культурно-освітня робота», «Библиотекарь», «Соціалістична культура»), на сторінках яких Григорій Андрійович висвітлював діяльність ХДНБ ім. В.Г. Короленка як наукового та методичного центру, розробляв теоретичні питання бібліотекознавства [9,13,14,15].

Під час директорства Г.А. Мірошниченка в Бібліотеці було розпочато і стало традиційним видання наукових збірок, присвячених історії та досвіду роботи ХДНБ ім. В.Г. Короленка, науковому редагуванню яких він особисто присвятив багато часу. Це «Опыт работы Государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко» у трьох випусках (1955 – 1957 рр.), «Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка: до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1957 р.), «Книгу – трудящимся: библиотека им. В.Г. Короленко за 50 лет Советской власти» (1968 р.), «Справочно-библиографическая работа библиотек Украины: материалы теоретической конференции (19–21 октября 1951 г.)» та інші [12].

З 1953 року Г.А. Мірошниченко започаткував проведення наукових конференцій молодих спеціалістів ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Конференції сприяли подальшому підвищенню якості роботи молодих бібліотечних працівників, засвідчували значне зростання кваліфікації учасників, їхнє уміння самостійно узагальнювати досвід популяризації книги. На конференціях висвітлювалися питання організації тематичних книжкових виставок, роботи з періодикою в читальних залах, методики складання тематичних картотек.

Директор завжди брав участь у цих заходах як організатор, доповідач і науковий консультант. Творча атмосфера, створена у бібліотеці, сприяла інтелектуальному і професійному зростанню молодих співробітників Т.Г. Шерстюк, В.Н. Шапошникової, А.М. Перепечі, А.О. Офіцерової, В.М. Созонової та інших. Протягом багатьох років Григорій Андрійович був активним членом міжвідомчих рад Міністерств культури СРСР та УРСР.

З квітня 1955 р. Міністерство культури УРСР для надання методичної допомоги закріпило за ХДНБ ім. В.Г. Короленка низову бібліотечну

мережу Ворошиловградської (нині Луганської), Дніпропетровської, Донецької, Сумської, Запорізької областей. Було створено групу позаштатних методистів, які надавали практичну допомогу масовим бібліотекам цих областей. Встановлювалися зв'язки з обласними бібліотеками, розсилалися методичні і бібліографічні матеріали.

Будучи керівником великого методичного центру, Г.А. Мірошниченко активно впливав на бібліотечну політику країни, брав участь в обговоренні і вирішенні питань розвитку бібліотечної справи, був ініціатором проведення та учасником різних методичних заходів для працівників бібліотек усіх рівнів. У творчому доробку Г.А. Мірошниченка є також методико-бібліографічні матеріали на допомогу бібліотекам.

Головними питаннями, навколо яких зосереджувалися зусилля директора ХДНБ ім. В.Г. Короленка, були: раціональне розміщення книжкових фондів, матеріальна база бібліотек, охоплення населення книгою та форми і методи їхньої пропаганди, обслуговування спеціалістів різних галузей народного господарства та інформаційна робота з ними. У ХДНБ ім. В. Г. Короленка, наприклад, була успішно вирішена проблема постійного і тісного зв'язку з промисловими підприємствами, допомоги у вирішенні конкретних наукових та виробничих питань. Цей досвід отримав схвальні відгуки і поширення серед інших культурно-освітніх закладів не тільки республіки, але й країни.

У післявоєнний час перед Бібліотекою як республіканським культурно-освітнім і науково-дослідницьким закладом були поставлені відповідальні завдання, що знайшло відображення в її статуті, а саме: активно сприяти державному, господарському і культурному будівництву Української РСР, розвитку науки і техніки, підготовці кваліфікованих кадрів різних спеціальностей; здійснювати науково-дослідницьку розробку питань бібліотекознавства і бібліографії, вивчення і популяризацію кращого досвіду роботи бібліотек, укладання методичних матеріалів на допомогу бібліотечним працівникам.

У відповідності до цих завдань було визначено структуру установи і функції відділу комплектування, відділу каталогізації, науково-бібліографічного відділу, відділу обслуговування і книжкових фондів, кабінету бібліотекознавства, філії для дітей та юнацтва, відділу літератури мовами народів СРСР та іноземної літератури, відділу рідкісних книг, стародруків і рукописів, відділу спеціальних фондів, адміністративно-господарчого відділу.

Значну організаторську і наукову роботу Григорій Андрійович успішно поєднував з педагогічною діяльністю, яку розпочав ще в 30-ті роки з викладання в бібліотечному технікумі м. Ніжина Чернігівської області, а пізніше за сумісництвом вів курс фондів і каталогів на бібліотечному факультеті Харківського державного інституту культури. Він неодноразово призначався головою або членом державних екзаменаційних комісій вузу.

Зростання книжкових фондів, кількості читачів та відвідувань, обслуговування книгою не тільки харків'ян, але й мешканців інших регіонів, вимагало розширення бібліотеки. Г.А. Мірошниченко неодноразово порушує це питання перед Міністерством культури УРСР. У 1968 р. рішенням уряду УРСР було передбачено збільшити площу книгосховищ ХДНБ (з 4700 квадратних метрів до 10000). Одночасно було заплановане введення в будівництво 975 квадратних метрів додаткових підсобних приміщень для обробки нової літератури з розрахунку 200 тис. примірників на рік. Але здійснювати ці плани довелося вже наступному директору Ніні Хомівні Семененко, тому що Григорій Андрійович Мірошниченко у вересні 1969 р. пішов на заслужений відпочинок.

За рішенням Комісії з встановлення персональних пенсій при Раді Міністрів УРСР колишньому директору ХДНБ ім. В.Г. Короленка Г.А. Мірошниченку було встановлено персональну пенсію республіканського значення.

За час керівництва Григорія Андрійовича ХДНБ ім. В.Г. Короленка неодноразово нагороджувалася: у 1956 р. Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР за заслуги в розвитку науки й культури, а в 1964 р. їй – першій в СРСР серед наукових бібліотечних закладів – було присвоєне звання «Бібліотека відмінної роботи».

Майже сорок років невтомної праці віддав Г. А. Мірошниченко бібліотечній справі. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 13 грудня 1966 р. за внесок у розвиток культури та в зв'язку з 60-річчям йому було присвоєне почесне звання заслуженого працівника культури Української РСР [17].

НІНА ХОМІВНА СЕМЕНЕНКО

Наступним директором, який прийшов на зміну Г.А. Мірошниченку, була Ніна Хомівна Семененко. Вона залишила по собі пам'ять як організатор будівництва нових приміщень ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

Будівництво з метою збільшення площ Бібліотеки було розпочате у 1970 році, оскільки стара будівля, споруджена на початку XX ст., на цей час вже не вміщувала ні книг, ні читачів. Книжковий фонд було розпорошено по 13 підвальних приміщеннях, у різних районах міста.

Перша черга будівництва передбачала зведення книгосховища на 4 млн томів, двоповерхової прибудови до головного корпусу і п'ятиповерхового службово-виробничого корпусу.

Робочий день директора Бібліотеки в сімдесятих – вісімдесятих роках XX століття розпочинався на будівництві нових корпусів. Саме цим будівництвом жив тоді весь колектив бібліотеки і насамперед її директор. На жаль, роботи, що розпочалися, не відповідали вимогам проекту за якістю та строками виконання. Будівельники наводять Ніні Хомівні тривожні цифри використання лише п'ятої частини асигнованих коштів. Безліч разів Н.Х. Семененко доводилося стукати у двері високопосадовців, залучати до будівельних робіт працівників Бібліотеки, шукати необхідне

обладнання і матеріали для того щоб, нарешті, в 1979 р. перша черга розширення ХДНБ ім. В.Г. Короленка була завершена. Зауважимо, що будівництво другої черги, яке передбачалося проектом, з об'єктивних причин так і не було розпочате [19].

Бібліотечна біографія Ніни Хомівни почалася у далекому 1933 році, коли вона, п'ятнадцятирічною дівчинкою, за путівкою райкому комсомолу прийшла працювати до книгозбірні і залишилася тут, як колись і М.І. Румницька, на все життя, адже книгозбірня притягувала як читачів, так і співробітників на довгі роки.

Бібліотека справила на Ніну Хомівну незабутнє враження: величні мармурові сходи, дивовижна тиша у коридорах, чемні співробітники. Вона почала працювати помічником бібліотекаря відділу комплектації. «Цьому, здавалось би, простому ремеслу навчав мене весь колектив, – згадує Ніна Хомівна. – Я швидко переконалася, що коли повністю опануєш бібліотечну справу, вона з ремесла стає мистецтвом. І я вирішила на все життя пов'язати свою долю з книгами, з бібліотекою Короленка». Спритна дівчина дуже швидко засвоїла всі бібліотечні процеси.

На той час серед співробітників було багато старої інтелегенції, зокрема Марія Іванівна Румницька, директор воєнної доби. Знайомство з цією жінкою навчило Ніну Хомівну чуйному ставленню до людей, науковому підходу до бібліотечної справи.

Н. Х. Семененко, як і більшість її однолітків, стала учасницею Великої Вітчизняної війни, отримала державні нагороди.

Після визволення Харкова вона повернулася до Бібліотеки. Перед очима молодої жінки постала жахлива картина: руйнування від пожеж і вибухів перетворили на хаос мільйонні книжкові фонди. Ніна Хомівна активно включилася у відбудову. Тогочасний директор Бібліотеки П.С. Сафронов у своїй статті «Імені В.Г. Короленка» в журналі Україна писав: «Потрібно було не лише фахове уміння, а й велике фізичне напруження, щоб перемістити і розташувати книги в уцілілих частинах будівлі. З особливою вдячністю треба згадати віддану працю ентузіастів Бібліотеки, товаришів: М.О. Габель, Є.А. Мартинової – найстарішого співробітника дитячого філіалу, Н.Х. Семененко, В.Г. Трамбицької, Б.І. Вексельман, О.О. Омельяненка, О.І. Нікітіної, О.А. Тарасової.

Вони не шкодували сил для відбудови Бібліотеки, зруйнованої німецько-фашистськими загарбниками» [20].

Після війни Ніна Хомівна почала працювати завідуючою канцелярією, водночас здобувала вищу спеціальну освіту. Пройшовши різні службові сходинки, зростаючи професійно, здобуваючи авторитет, стала заступником директора з наукової роботи, а з 1969 року і директором Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка. Такими були віхи її фахового зростання.

Переглядаючи бібліографію, присвячену історії ХДНБ ім. В.Г. Короленка, прізвище Н.Х. Семененко вперше знаходимо у 1952 р. у збірці доповідей учасників міської конференції бібліотечних працівників «З досвіду роботи бібліотек м. Харкова». Одним із організаторів конференції та відповідальним за випуск цієї збірки була Ніна Хомівна. З цього розпочиналася її наукова діяльність.

У її творчому доробку публікації з питань координації наукової роботи, пропаганди технічної літератури, бібліотечно-інформаційного обслуговування, наукової організації праці та ін. У різні роки Н.Х. Семененко висвітлює тему історії ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Вона виступає як автор, укладач, відповідальний науковий редактор багатьох друкованих матеріалів [25].

60 – 70-ті роки XX ст. увійшли в історію як роки технічного прогресу. Бібліотека своїми засобами доводила до спеціалістів різних галузей народного господарства нову літературу про досягнення сучасної науки й техніки. Спеціалісти технічного профілю становили на той час найбільшу групу (60%) від загальної кількості читачів-спеціалістів.

Цей напрямок був провідним у діяльності Бібліотеки. ХДНБ ім. В.Г. Короленка стала його куратором у масштабах республіки. Найбільш дієвим засобом допомоги бібліотекам у роботі з технічною літературою були систематичні виїзди провідних спеціалістів ХДНБ ім. В.Г. Короленка з метою надання практичної допомоги та вивчення і впровадження в бібліотечну практику передовою досвіду. Систематичність і якість цих відряджень були під пильним контролем директора. Щороку працівники ХДНБ ім. В.Г. Короленка відвідували понад 200 українських бібліотек, у т.ч. Харківської зони [26].

Ніна Хомівна часто очолювала ці виїзди. Залишилося у пам'яті її молодших колег, як вона організовувала підведення підсумків виїзної комісії. Члени комісії збиралися в готельному номері Ніни Хомівни. Завжди у білосніжній блузці (бо була прихильницею білого кольору), старанно зачесана, з обов'язковою серветкою біля столового прибору.

Більш акуратну людину важко уявити … У невимушеній обстановці за чашкою кави обговорювали основні положення підсумкової довідки і доповіді. Директор уважно вислуховувала кожного, робила зауваження і затверджувала основну концепцію. Після цього готувалася письмова довідка.

У той час у науково-методичній роботі Бібліотеки з’явилися нові тенденції. Бібліотека стає співвиконавцем зведених республіканських планів організаційно-методичної роботи. З кожним роком посилюється роль виробничої бібліографії. Методичні та бібліографічні матеріали, підготовлені короленківцями, користувалися популярністю серед бібліотечних працівників республіки, а також всієї країни. Чимало цих матеріалів було підготовлено безпосередньо Н.Х. Семененко або за її участю. Наприклад, директивні листи директорам обласних бібліотек та директорам ЦБС: «Оптимизация библиотечно-информационного обслуживания производственников централизованными библиотечными системами», «О пропаганде литературы в помощь рабочим массовых профессий библиотечными системами», «Письмо о работе библиотек в помощь повышению культурно-технического уровня трудящихся сельской местности» та ін.

Серйозною науковою проблемою в 60 – 80 роках ХХ ст. стала перебудова систематичного каталогу за новою схемою ББК, яку, однією з перших у країні, розпочала ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

Підвищення рівня роботи Бібліотеки відбувалося за певних змін у технології виробництва, організації управління та наукової організації праці. За велінням часу необхідно було змінювати структуру Бібліотеки. Досвід розробки структури був набутий Ніною Хомівною тоді, коли вона працювала заступником директора з наукової роботи. До вдосконалення структури директор залучила всіх провідних працівників Бібліотеки.

У результаті колегіальної праці у ХДНБ ім. В.Г. Короленка були створені науково-дослідний з сектором наукової організації праці, інформаційно-бібліографічний, науково-бібліографічний відділи та відділ краєзнавчої роботи. Зазнали перетворень інші підрозділи. У відділі зберігання фондів і обслуговування виникли сектори контролю, періодики й депозитарного зберігання фондів, сектор інформації про нові надходження. Докорінно змінилася і структура інших відділів. Зміни супроводжувалися розробкою нової регламентуючої документації, нової схеми планування та звітів. Дирекція надавала цим питанням великої

уваги. Н.Х. Семененко однією з перших висвітлила досвід організації наукової роботи великої бібліотеки на сторінках збірника «Бібліотека» (1980 р.) [23].

У роки керівництва Н.Х. Семененко зростав авторитет ХДНБ ім. В.Г. Короленка, зміцнювалися зв'язки з багатьма громадськими організаціями міста і області, наукові контакти з провідними бібліотечними установами та іншими закладами. Працівники Бібліотеки залучалися до участі у всесоюзних та республіканських конференціях, активно запрошувалися до викладання у Харківському державному інституті культури. Сама Ніна Хомівна була довгий час постійним членом комісій на державних іспитах у цьому вузі.

Автори цих рядків згадують, якого великого значення Ніна Хомівна надавала добору кадрів. Приймаючи на роботу нових працівників, вона, як правило, проводила співбесіду, під час якої цікавилася не тільки фаховим та інтелектуальним рівнем людини, але й її ставленням до обраної професії, особистим життям.

Однією з найефективніших форм виховання кадрів керівної ланки були зустрічі директора з головними бібліотекарями, завідуючими секторами, старшими бібліотекарями. Під час такого спілкування з'ясовувалися питання їхньої участі у науковій роботі, спроможності розібратися у складних проблемах сучасного бібліотекознавства й бібліографії, виявлялися труднощі, що виникають під час виконання певного завдання.

Особливою турботою Ніна Хомівна оточувала молодь: завжди спонукала здобувати вищу освіту і навіть науковий ступінь. Так у Бібліотеці з’явився перший доктор філологічних наук (нині завідувач науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів) Ігор Якович Лосієвський. У роботі з молоддю помічником Ніни Хомівни була рада з наставництва. Директор очолювала раду, досвід її роботи було висвітлено на сторінках бібліотечної преси.

Згадується, з якою повагою Н. Х. Семененко ставилася до колег – ветеранів праці. У ХДНБ ім. В.Г. Короленка довгий час працював Олег Володимирович Балаценко, ветеран Великої Вітчизняної війни, працьовита шанована людина. Він очолював роботу книгосховища. Директор запросила колектив на його ювілей до актового залу, де в урочистій обстановці прозвучали розповідь про трудовий шлях О.В. Балаценка, теплі

слова та привітання. Такі заходи були не поодинокі. Вшановування ветеранів мало велике виховне значення для молодих працівників.

Ніна Хомівна мала особливий дар – уміння концентрувати увагу на завданнях, що потребують негайного виконання. Вона вміла оточувати себе професіоналами, які створювали позитивний імідж бібліотеки. Стиль керівництва директора ХДНБ ім. В.Г. Короленка відзначався суворою дисципліною, жорсткою вимогливістю до підлеглих, контролем виконання дорученої справи та заохоченням кращих працівників. На дверях кабінету директора висіла табличка з годинами прийому з виробничих та особистих питань. Прийти до Ніни Хомівни міг кожний – від завідуючого відділом до молодого співробітника, а також будь-який читач. З нею можна було вирішити виробниче питання, а також одержати особисту пораду, що свідчило про високий фаховий рівень і великий життєвий досвід Н.Х. Семененко [4].

Традиційно на першому місці в ХДНБ ім. В.Г. Короленка був читач та його інтереси. Тому щороку бібліотека проводила читацькі конференції, на яких дирекція звітувала про свою роботу, відповідала на запитання читачів. Усі читацькі пропозиції ретельно вивчалися, аналізувалися, а конструктивні – втілювалися в життя.

За час роботи на посаді директора Ніна Хомівна зробила багато для перетворення ХДНБ на провідний інформаційний та культурно-просвітницький центр республіки. Справжнім визнанням заслуг колективу, рівня роботи директора стало віднесення Бібліотеки до першої групи з оплати праці керівних працівників і фахівців (1979 р.).

Декілька років поспіль ХДНБ ім. В. Г. Короленка була учасником Виставки досягнень народного господарства, а її директору присвоєне звання заслуженого працівника культури України (1974 р.) [16]. Ніна Хомівна Семененко неодноразово отримувала відзнаки Міністерства культури України. З 1985 р. вона перебуває на заслуженому відпочинку.

Література

1. Багалій, Д. І. Харківська громадська бібліотека, яко тип наукової і загально-просвітової обласної бібліотеки / Д.І. Багалій // Книж. вістн. – 1919. – Кн. 2., квіт.-черв. – С. 47.

2. Бажан, М. Возрождение культуры на освобожденной украинской земле / М. Бажан // Известия советов депутатов трудящихся СССР. – 1943. – 31 груд.

3. Генин, В. Энтузиаст библиотечного фронта: [к 45-летию работы зам. директора ХГНБ М.И. Румницкой] / В. Генин // Крас. знамя. – 1940. – 6 марта.

4. Гірчак, Я. Директор книгосховища [Н. Х. Семененко] / Я. Гірчак // Вечір. Харків. – 1978. – 10 листоп.

5. Григорій Андрійович Мірошниченко // Бібліотекознавство і бібліогр. – 1971. – Вип. 10. – С. 107–109.

6. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : арх., б-ки, музеї. Вип. 2: Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей, ХДНБ ім. В.Г. Короленка та ін.; упоряд. : І. Лосієвський та ін. – К., 1997. – 102 с.

7. Ильченко, А. В Петровском переулке / А. Ильченко // Лит. и искусство. – 1943. – 13 нояб.

8. Лосієвський, І.Я. ХДНБ під час німецько-фашистської окупації Харкова (1941–1943 рр.) / І.Я. Лосієвський, С.Б. Шоломова // Історія ХДНБ ім. В.Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття: зб. наук. ст. – Х., 1996. – С. 34 − 45.

9. Мирошниченко, Г. А. Государственная научная библиотека им. В. Г. Короленко / Г.А. Мирошниченко // Библиотекарь. – 1954. – № 4. – С. 20–25.

10. Мирошниченко, Г.А. Краткий очерк развития библиотеки / Г.А. Мирошниченко // Опыт работы Государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко. – Х., 1955. – С. 5–27.

11. Мирошниченко, Г.А. От общественной до научной / Г.А. Мирошниченко // Книгу – трудящимся : б-ка им. В. Г. Короленка за 50 лет Совет. власти: [сб. ст.]. – Х., 1968. – С. 1–17.

12. Мирошниченко, Г.А. Справочно-библиографическая работа и её роль в воспитании читателей / Г.А. Мирошниченко // Библиографическая работа библиотек Украины : материалы теорет. конф. (19–21 окт. 1951 г.). – Х., 1952. – С. 18–29.

13. Мірошниченко, Г.А. Книжкова скарбниця : (ХДНБ ім. В.Г. Короленка) / Г.А. Мирошниченко // Соціаліст. культура. – 1955. – № 9. – С. 3–4.

14. Мірошниченко, Г.А. У наукових бібліотеках України : (про роботу ХДНБ ім. В.Г. Короленка) / Г.А. Мирошниченко // Культ.-освіт. робота. – 1953. – № 4. – С. 41–42.

15. Неделя детской книги : (метод. и библиогр. материалы для шк. и дет. б-к) / сост. : Г.А. Мирошниченко, Г.Б. Гольдберг. – Х., 1954. – 22 с.

16. О присвоении тов. Семененко Н.Ф. почетного звания заслуженного работника культуры Украинской ССР : указ. Президиума Верхов. Совета УССР, Киев, 30 июля 1974 г. // Ведомости Верхов. Совета УССР. – 1974. – № 33. – С. 390.

17. Про присвоєння почесного звання заслуженого працівника культури Української РСР Мірошниченку Григорію Андрійовичу – директорові Харківської державної наукової бібліотеки : указ Президії Верхов. Ради УРСР від 13 груд. 1966 р. // Відомості Верхов. Ради УРСР. – 1966. – № 49. – С. 529–530.

18. Пропагандист книги : [про дир. ХДНБ Г. А. Мірошниченка] // Соціаліст. культура. – 1965. – № 11. – С. 30.

19. Румянцева, Н. Всем лучшим обязана книгам : [о деятельности директора ХГНБ Н. Ф. Семененко] / Н. Румянцева // Крас. знамя. – 1978. – 12 февр.

20 Сафронов, П.С. Імені В.Г. Короленка: [до 60-річчя ДНБ ім. В.Г. Короленка] / П.С. Сафронов // Україна. – 1947. – № 12. – С. 36–37.

21. Семененко, Н.Ф. Издательская деятельность / Н.Ф. Семененко// Книгу – трудящимся : б-ка им. В. Г. Короленко за 50 лет совет. власти : [сб. ст.]. – Х., 1968. – С.160–180.

22. Семененко, Н.Ф. Творчі зв'язки і деякі питання координації наукової роботи [ХДНБ] / Н.Ф. Семененко // Бібліотекознавство та бібліогр. – 1966. – Вип. 2. – С. 17–25.

23. Семененко, Н.Х. Наукова організація праці в бібліотеці / Н.Х. Семененко // Бібліотека. – К., 1980. – С. 110–120.

24. Семененко, Н. Х. Державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка до 50-річчя Союзу РСР / Н.Х. Семененко // Бібліотекознавство та бібліогр. – 1974. – Вип. 15. – С. 12–19.

25. Харьковская государственная научная библиотека имени В.Г. Короленко. – 1886–1986 гг. : указ. изд. б-ки и лит. о ее деятельности. – Х. : Облполиграфиздат, 1986. – 95 с.

26. Те саме. – 1985–1995 рр. : (до 110-ї річниці від дня заснування). – Х., 1996. – 99 с.

27. 40 років на посту : [про заст. дир. ХДНБ ім. В.Г. Короленка М.І. Румницьку] // Літ. газ. – 1936. – 6 квіт.

28. 40 років роботи на бібліотечному фронті : (ювілей М.І. Румницької) // Б-ка у соціаліст. буд-ві. – 1936. – № 1. – С. 46 – 47.

І.Я. Лосієвський,

С.Б. Шоломова,

О.Л. Грабарчук

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В.Г. КОРОЛЕНКА З ФОРМУВАННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗКРИТТЯ КОЛЕКЦІЙ ПАМ'ЯТОК ПИСЕМНОСТІ ТА ДРУКУ: ІСТОРІЯ, ТРАДИЦІЇ, НОВАЦІЇ

Подано інформацію про передумови створення науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів, заходи, що проводилися з метою поповнення колекцій книг з автографами, відкриття постійної виставки з історії писемності та друку, історії та складу колекцій Бібліотеки, розширення діяльності відділу як науково-методичного центру з питань формування, збереження та використання раритетних книжкових зібрань.

***Ключові слова**: стародруки, інкунабули, палеотипи.*

Представлена информация о предпосылках создания научно-исследовательского отдела книговеденния, коллекций редких изданий и рукописей, мероприятиях, проводимых с целью пополнения коллекций книг с автографами, открытии постоянной выставки по истории письменности и печати, истории и составе коллекций Библиотеки, расширении деятельности отдела как научно-методического центра по вопросам формирования, сохранения и использования раритетных книжных собраний.

***Ключевые слова**: старопечатные книги, инкунабулы, палеотипы.*

Виникнення секторів, відділів, музеїв рідкісних видань і рукописів визначає певний етап в історії кожної бібліотеки, є результатом активізації та розширення обсягу роботи її працівників з колекціями пам'яток друку та писемності і, безумовно, свідчить про наявність та розвиток наукового, історико-культурного напрямку її діяльності. Щодо ХДНБ ім. В.Г. Короленка, заснованої 1886 р. як Харківська громадська бібліотека (ХГБ), можна констатувати: вже з перших років існування це була просвітницька установа і, разом з тим, наукова інституція. Саме науковці, провідні українські вчені кінця XIX ст. стали не лише фундаторами Бібліотеки, але й першими її працівниками, фондоутворювачами, адміністраторами, з їхньої ініціативи десятиліттями створювались підрозділи та колекції Бібліотеки. Особливу роль відігравали харківські гуманітарії – історики, археологи, археографи, філологи, бібліотекознавці.

Рідкісні видання надходили до фондів ХГБ вже у перші роки її діяльності, про що свідчать друковані каталоги книжкових зібрань 1886 – 1891 рр. [1]. Протягом першого десятиріччя надійшло близько 40 тисяч переданих у дар книжок – з приватних бібліотек (більше половини надходжень), і співробітники ХГБ виявили серед них чимало «бібліографічних рідкостей» [2]. На титулах раритетних видань проставлявся штамп «Не видається додому». Видання, заборонені цензурою, які співробітники називали «політичними в’язнями», зберігались до 1905 р. у спеціальних запечатаних шафах у приміщенні Правління Бібліотеки [3].

Слід зауважити, що у 1890-ті роки, коли ще не використовувався штамп «Не видається додому», аналогічні або близькі за змістом написи робилися на титулах або форзацах рідкісних і цінних книг співробітниками ХГБ того часу: Д.І. Багалієм, В.Ю. Данилевичем, В.І. Саввою, М.Ф. Сумцовим. Саме цих вітчизняних вчених можна вважати засновниками фонду книжкових пам’яток, і це був лише перший крок у напрямку формування, збереження та використання особливо цінних колекцій Бібліотеки [4].

Безпосереднє відношення до питання щодо джерел фінансування роботи з реставрації цієї частини фондів має повідомлення, вміщене у газеті «Харьковские губернские ведомости» за 1901 р., про те, що підрядники і контрагенти з будівництва <нової> бібліотечної споруди відрахували на користь Бібліотеки, на оновлення рідкісних книг 1200 руб. [5].

На екстрених зборах членів Бібліотеки 20 квітня (3 травня) 1903 р. голова правління ХГБ професор Дмитро Іванович Багалій виступив з доповіддю «Про створення відділу рукописів і автографів» [6]. ХГБ, її фонди та відділи, зазначив вчений, – це не тільки загальноосвітня, просвітницька, а й наукова установа, серед важливих завдань якої є формування книжкових колекцій, зібрань особливо цінних рукописів, і треба «йти вперед і удосконалюватись на шляху, який вказується їй іншими подібними закладами» [7], ураховувати досвід Імператорської публічної бібліотеки (нині – Російська національна бібліотека), українських бібліотек, зокрема, бібліотеки Харківського університету, бібліотеки діючого при ньому Історико-філологічного товариства, бібліотеки Харківської духовної семінарії, де відповідні підрозділи вже існували.

Д.І. Багалій запропонував розповсюдити інформацію про новий відділ ХГБ і про те, що Бібліотека приймає на зберігання «листи, мемуари, записки, автографи, невидані твори і т.п., які мають історико-літературний інтерес». На особливу увагу заслуговували «приватні папери місцевих видатних діячів» [8] і взагалі приватні колекції пам'яток писемності; необхідно надалі вести перемовини з власниками таких зібрань, а також звернутися до видатних вітчизняних та зарубіжних діячів з проханням надіслати свої автографи. Формування колекцій відділу планувалося переважно за рахунок пожертвувань. Однак в окремих випадках не виключалась і купівля документів, враховуючи їх історико-культурне значення. У результаті це зібрання буде мати «ще більшу наукову цінність», підвищиться «і наукове, і загальноосвітнє значення усієї Бібліотеки». Серед завдань нового відділу зазначалося і «укладання каталогу до цих пам'яток...» [9].

Таким чином, Дмитра Івановича Багалія (1857 – 1932), одного з найвидатніших українських істориків, який одночасно зі своїми університетськими та громадськими обов'язками очолював у 1893 – 1905 рр. Правління ХГБ, можна вважати засновником відділу рідкісних видань і рукописів Бібліотеки, автором першої перспективної програми її діяльності за напрямком колекціонування документних пам'яток, їх обліку, каталогізування, наукового розкриття.

Відділ рукописів і автографів розпочав свою діяльність. Працівниками відділу у перші десятиріччя ХХ ст. були відомі українські вчені: літературознавець Арсеній Петрович Кадлубовський, історик Володимир

Іванович Савва, які одночасно завідували архівом Бібліотеки, та літературознавець Михайло Олексійович Маслов. У роботі відділу також брали участь співробітники ХГБ Н.П. Бєляєв, В.Ю. Данилевич, К.А. Медерський, М.Г. Плесський, В.А. Фесенко та ін.

Характерно, що у доповіді Д.І. Багалія є згадка і про стародруки, однак до початку 1930-х років у ХДНБ ім. В.Г. Короленка не було спеціалізованого підрозділу з формування колекцій стародруків та інших книжкових раритетів. Разом з тим робота за цим напрямком на рубежі XIX – XX ст. у Бібліотеці проводилась, хоча й не набула систематичного характеру.

На той час у фонді ХГБ зберігалось декілька рукописних пам’яток і чимало книжкових рідкостей. У 1893 р. фонд збагатився одним з найцінніших харківських приватних зібрань пам'яток друку та писемності – колекцією відомого письменника та краєзнавця Г.П. Данилевського (близько 3200 прим.), у складі якої – рукописи XVIII – XIX ст., перші книги українською мовою, харківські першодруки, книги з автографами І.С. Аксакова, П.П. В’яземського, М.В. Гербеля, К.М. Леонтьєва, Л.О. Мея, Я.П. Полонського, О.С. Суворіна, Я.І. Щоголева, Д.І. Яворницького та багатьох інших письменників і вчених.

У 1900–ті роки Бібліотека придбала кілька видань XVII – XVIII ст., колекції документів XVIII ст., серед яких – лист російської імператриці Катерини II з власноручним підписом. Систематично проводились заходи з метою поповнення колекції книг з автографами, значну частину якої склали видання з дарчими написами авторів. Насамперед це були дарунки Бібліотеці від авторів – співробітників, членів Правління та членів ХГБ; від авторів-харків’ян, науковців і літераторів, громадських діячів. Правління Бібліотеки зверталося у пресі та листах до відомих авторів з проханням надсилати свої книги. Численні науковці і літератори з усіх кінців Російської Імперії відгукнулися на це прохання, хоча й не завжди підписували книги, які надсилали. Так чи інакше, колекція раритетів швидко зростала, а початок їй було покладено такими славнозвісними авторами, як класик української літератури І.С. Нечуй-Левицький (три «книжкові» автографи – дарчі написи ХГБ), педагог Х.Д. Алчевська, історики Д.І. Багалій, В.П. Бузескул та І.В. Лучицький, фізико-хімік М.М. Бекетов, офтальмолог Л.Л. Гіршман, фізіолог В.Я. Данилевський, лінгвіст Б.М. Ляпунов, хімік Д.І. Менделєєв, філолог О.О. Потебня, мистецтвознавець Є.К. Рєдін, фольклорист, етнограф і літературознавець

М.Ф. Сумцов, бібліотекознавець і бібліограф Л.Б. Хавкіна та інші видатні діячі науки і культури.

Пам’ятки вітчизняного та іноземного друку XVIII ст., рідкісні та цінні видання XIX – початку XX ст. надходили у складі родинних бібліотек Пассеків (1890 – 1910 рр.), Давидових (1891 – 1892 рр.), Сокальських (1895 р.), Карпових (1898 р.), приватних зібрань В. Порай-Кошиця (1891 – 1892 рр.), В. Варяніцина (1891 – 1901 рр.), К. Анненкова (1908 – 1910 рр.) та багатьох інших.

Друковані річні звіти ХГБ 1900 – 1910-х років зафіксували лише окремі заходи з формування раритетних зібрань – пам'яток друку і писемності; з обліку, наукового опису і каталогізування, організації зберігання та використання найбільш цінних колекцій. Так, наприклад, на загальних зборах членів ХГБ 8 березня 1908 р. було підтримано пропозицію члена ревізійної комісії Ф.І. Ширяєва щодо «перегляду каталога книг з метою поповнення відділу бібліографічних раритетів, які не видаються додому» [10].

Ревізійна комісія Бібліотеки запропонувала встановити «спеціальний нагляд за рідкісними та особливо цінними книгами, зокрема, прилаштувати до них особливі ярлики, відгородити в читальній залі особливе місце для читання цих книг і встановити особливі години користування ними». Крім того, на цих зборах було прийняте рішення про створення «особливого списку» рідкісних та особливо цінних видань.

На загальних зборах членів Бібліотеки 13 грудня 1908 р. член Правління О.М. Габель засвідчив, що такі заходи вже проводяться, а відсутність даних про цю роботу у звітних документах ХГБ пояснюється тим, що формування «відділу бібліографічних раритетів» – колекції та відповідного розділу у каталозі – здійснюється «систематично і без спеціальних кожного разу постанов Правління» [11]. Це була відповідь на зауваження членів ревізійної комісії.

У 1909 р. у ХГБ вже повною мірою діяв режим спеціального комплексного зберігання пам'яток друку та писемності. 13 грудня 1909 р. член ревізійної комісії ХГБ М.П. Арєф'єв проінформував колег про те, що у Бібліотеці створено колекційний комплекс: «цінні книги вже давно відділено у окремій шафі, а каталог <зібрання> тепер створюється» [12]. На тих самих зборах було проаналізовано й окремі недоліки у роботі з відбору рідкісних та цінних видань, унаслідок чого частина книжкових

пам'яток – «бібліографічних рідкостей» – залишилася невідокремленою від загальних бібліотечних фондів.

Перегляд звітів ХГБ за наступні роки не дає відповіді на питання щодо долі згаданого М.П. Ареф'євим каталогу раритетів, і взагалі відомості про роботу з колекціями рідкісних видань і рукописів тут хоча і з'являються, але є занадто фрагментарними і не дозволяють розглянути цю роботу як постійну складову діяльності Бібліотеки, як систему регулярних заходів. Однак немає підстав категорично стверджувати, що такої системи у ХГБ не було. Згадки про неї знаходимо у звітах 1910-х років, де названі відповідальні за цей напрямок – А.П. Кадлубовський і М.О. Маслов.

На початку 1920-х років колекційні комплекси, що створювались протягом майже двох десятиріч, на жаль, було повернено до загальних фондів Бібліотеки. Не зовсім зрозуміло, чому так сталося, але навряд це безпосередньо пов’язане з якимось розпорядженнями нової влади. Швидше за все, причина в тому, що з Бібліотеки пішла значна частина співробітників – представників наукової інтелігенції, серед яких були і відповідальні за роботу з колекціями рідкісних видань і рукописів. Звіти Бібліотеки 1920-х років фіксують лише заходи з обробки та каталогізації «старої літератури», подекуди – виконання довідок історико-книгознавчої тематики.

Пошук та експертизу книжкових пам'яток у фондах Бібліотеки і поза її межами, роботу зі спеціалізації зберігання колекцій було поновлено у 1930-ті роки з ініціативи Маргарити Орестівни Габель (1893 – 1981), відомого українського вченого-літературознавця та бібліографа, доньки одного з провідних співробітників ХГБ О.М. Габеля [13].

У січні 1934 р. М.О. Габель очолила книгознавчу групу відділу зберігання фондів [14]. Вже у 1934 – 1936 рр. її пошукова робота супроводжувалася науковим описом виявлених пам’яток. Визначилися три основні напрямки діяльності книгознавчої групи: історичний (виявлення у фондосховищі, опис і каталогізація стародруків, «історико-революційних видань», книг з автографами видатних діячів науки і культури); мистецтвознавчий (опис поліграфічних шедеврів, ілюстрованих та інших художньо оформлених видань); краєзнавчий (формування колекції харківського друку). Для новоутвореного фонду пам’яток було виділено площу у фондосховищі, огороджену ґратами.

Постійними науковими консультантами книгознавчої групи, а пізніше відповідного відділу були Олександр Іванович Білецький – великий

український вчений-філолог XX ст., науковий учитель М.О. Габель, та Ісак Якович Каганов – видатний вітчизняний вчений-книгознавець і літературознавець [15, 16]. У експертній та фондовій роботі книгознавцямиураховувався й досвід колег з провідних наукових бібліотек СРСР, зокрема, відомих вітчизняних дослідників рукописної та друкованої спадщини Б.І. Зданевича, Г.П. Житецького, Ф.П. Максименка, С.І. Маслова, П.М. Попова та ін. У 1934 р. у звіті Бібліотеки вперше з'являється підрозділ «Робота з книжковими цінностями».

У 1936 р. книгознавчу групу було переведено до науково-методичного відділу. Були започатковані нові форми роботи – історико-книгознавче вивчення складу сформованих колекцій, пошук та науковий опис рукописних пам'яток, виконання довідок з історії книжкової культури різних епох, підготовка експозицій з колекцій рідкісних та цінних видань, підготовка та проведення книгознавчих «лекцій-виставок» та екскурсій до фондосховища. Безпосередньо М. О. Габель розроблялись теоретико-книгознавчі питання − критерії книжкової рідкості та цінності тощо.

З ініціативи співробітників книгознавчої групи та завідувача відділу комплектування фондів Василя Олексійовича Горілого в 1930-х роках було придбано колекцію інкунабул і палеотипів, чотири примірники острозької Біблії Івана Федорова 1581 р., сотні стародруків – східнослов'янських кириличних книг та іноземних видань XVI – XVIII ст., рідкісні видання та поліграфічні шедеври XIX – XX ст., цінні рукописні пам'ятки. З основного фонду до колекції відділу надійшло зібрання стародруків Харківського єпархіального музею; з Державного книжкового фонду СРСР – рідкісні та цінні книги з бібліотеки Зимового палацу у Петербурзі (зібрання Імператорського Дому Романових), інших приватних колекцій, «націоналізованих» у перші роки совєтської влади. Майже повністю до фонду рідкісних видань Бібліотеки увійшло книжкове зібрання стародруків та рідкісних видань Харківського музею українського мистецтва, розформованого на початку 1930-х як «осередок українського буржуазного націоналізму». Надійшли також цінні рукописи та друки з монастирських та церковних зібрань – Свято-Покровського монастиря, Благовіщенського собору у Харкові та ін.; рукописи XVII – XIX ст. з приватних польських колекцій, власників яких було репресовано. Основним джерелом комплектування колекцій, однак, залишалися фонди ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

До складу книгознавчої групи входило лише три-чотири співробітники. Ними було виконано величезний обсяг як фондової, так і науково-бібліографічної роботи. Висококваліфіковані працівники В.П. Ткаленко і С.М. Ставровський створили корпус наукових описів вітчизняних та іноземних стародруків, інших пам'яток друку та писемності, заклали основи системи каталогів (алфавітного, систематичного та хронологічного – стародруків) і картотек майбутнього відділу. Створювались картотеки рідкісних та цінних ілюстрованих видань, портретів та ілюстрацій у рідкісних виданнях, нелегальних видань та друків, заборонених царською цензурою; рідкісних харківських видань та ін. Наприкінці 1930-х років було організовано картотеку рукописних книг та архівних матеріалів.

Закономірно, що у звітній документації Бібліотеки з кожним роком збільшувався обсяг підрозділу «Книгознавча група». Наприклад, у звіті за 1938 р. знаходимо характеристику нових надходжень до «музейного фонду», що містив іноземні стародруки до XVII ст. включно; до окремої колекції ельзевірів (зокрема, надійшли мініатюрні видання з серії «Держави»), колекції кириличних стародруків, колекції книг гражданського шрифту та колекції періодичних видань XVIII ст., колекції прижиттєвих видань творів О.С. Пушкіна, а також до колекцій інших особливо рідкісних та цінних видань XIX ст.

Про комплексний характер діяльності книгознавчої групи свідчить вміщений у цьому звіті перелік основних напрямків її роботи: пошукові фондові заходи, фронтальний перегляд нових надходжень, опис і каталогізація стародруків, виявлення та дослідження друків доби Великої французької революції (таку колекцію було створено з ініціативи М.О. Габель), виявлення та дослідження видань, що переслідувались царським урядом, опис ілюстрацій у стародруках, інших рідкісних та цінних виданнях, опис та дослідження харківського друку – «дореволюційного» та періоду Громадянської війни; консультаційна, експозиційна та екскурсійна робота. А от робота з організації спеціалізованого обслуговування читачів документами з колекцій друкованих та рукописних пам’яток, яку було поновлено в Бібліотеці наприкінці 1930-х років, до кінця 1940-х мала нерегулярний характер.

Так і не був надрукований підготовлений книгознавцями наприкінці 1930-х років бібліографічний покажчик «Харківський друк періоду Громадянської війни». Можна припустити, що серед матеріалів цього

видання цензура виявила і такі, що не відповідали пануючій тоді сталінсько-ворошиловській версії подій 1917 – 1920 рр.

М.О. Габель і С.М. Ставровський були організаторами кількох великих загальнобібліотечних експозицій середини і кінця 1930-х років, де експонувались, поміж інших видань, і книжкові раритети Бібліотеки. Наймасштабнішою серед цих експозицій була Пушкінська виставка 1937 р. (керівник-організатор – М.О. Габель, організатори – С.М. Ставровський та Г. В. Фрізман).

У січні 1940 р. книгознавчу групу науково-методичного відділу було реорганізовано у самостійний підрозділ Бібліотеки – відділ стародруків та рідкісних видань. (Зауважимо, що протягом майже п’ятдесяти наступних років неодноразово змінювалася назва цього підрозділу: відділ стародруків та музейної книги, відділ стародруків, рідкісних та цінних видань, відділ рідкісних видань і рукописів.) До штату відділу увійшло три наукових співробітники та старший бібліотекар, завідувачем призначено М.О. Габель. У плані роботи відділу на 1940 р. було сформульоване головне наукове завдання нового підрозділу – «вивчення фондів ДНБК з боку їх цінності – історичної, художньої, книгознавчої». У 1940 р. М.О. Габель успішно захистила дисертацію та одержала науковий ступінь кандидата філологічних наук.

Основні напрямки роботи книгознавчої групи набули подальшого розвитку у діяльності відділу: формування та збереження колекцій стародруків і видань першої третини XIX ст.; експертиза «встановлення рідкості та унікальності»; опис книжкових пам'яток; виявлення та опис видань, заборонених царським урядом (підцензурних і безцензурних); вивчення та опис книжкової графіки; виявлення й опис пам'яток регіонального (харківського) друку, створення відповідних картотек; опис та каталогізація документів рукописного фонду Бібліотеки; інформаційно-довідкова та екскурсійна робота. Колектив відділу знаходився у постійному науково-творчому пошуку, і на численних методичних нарадах 1940 – 1941 рр. обговорювалися історико-книгознавчі та організаційні питання, приймалися рішення щодо запропонованих новацій.

Планово-звітна документація відділу 1940 р. дає уявлення про спеціалізацію роботи трьох наукових працівників та одного старшого бібліотекаря: «обов’язки між ними розподіляються так: один науковий робітник працює над іноземними стародруками, рукописами та картотеками іноземних книжок XV – XIX ст., другий науковий робітник працює

над російською книжкою XVIII ст. – початку XX ст. і ілюстраціями до художньої літератури, 3-й науковий робітник – зав. відділом керує всією роботою, провадить усю консультаційну роботу. Старший бібліотекар описує іноземні книжки та працює над харківським друком».

Розроблено було й управлінську та технологічну документацію, починаючи з положення про відділ і завершуючи інструкціями, серед останніх – інструкція з опису кириличних стародруків, інструкція з опису стародруків латиною, інструкція з опису та каталогізації рукописних книг і архівних документів, інструкція з опису портретів та ілюстрацій у стародруках. За специфікою роботи це був фактично відділ рідкісних видань і рукописів, однак таку назву він отримав пізніше. Розроблялись і перспективні плани роботи відділу, зокрема, з підготовки постійних книгознавчих експозицій, підготовки видань і публікацій за матеріалами сформованих колекцій, що наближало цей бібліотечний підрозділ до наукової інституції музейного типу. Не випадково у бекетовському проекті розширення Бібліотеки 1939 р. передбачався «Музей старовинної книги». Однак проекту не судилося бути реалізованим: розпочалася Велика Вітчизняна війна.

Характерна прикмета того часу: планом роботи відділу стародруків та рідкісних видань на III-й квартал 1941 р. передбачено складання картотеки літератури та ілюстративного матеріалу про Вітчизняну війну 1812 року за колекціями Бібліотеки.

У зв'язку зі швидким просуванням німецько-фашистських армій на Схід центральній та місцевій владі не вдалося евакуювати з Харкова культурні цінності, серед яких були і фонди пам'яток писемності та друку найбільших бібліотек міста – ХДНБ ім. В.Г. Короленка та Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету.

Провідний спеціаліст відділу, знавець західноєвропейського друку Сергій Миколайович Ставровський у перші місяці німецької окупації виконував обов'язки хранителя зібрань книжкових та архівних пам'яток (М.О. Габель перебувала в евакуації). 9 лютого 1942 р. С.М. Ставровський помер голодною смертю. Залишились його мемуари – видатний історичний документ, частково надрукований 1993 р. [17].

Невідомо, хто безпосередньо завідував відділом, а точніше, колекціями рідкісних видань і рукописів до 23 серпня 1943 р. – дня визволення Харкова, але, безумовно, колекції знаходилися під пильним контролем мужньої жінки, фактичного директора Бібліотеки Марії

Іванівни Румницької. Сотні рідкісних видань втрачено в роки війни [18], однак працівникам Бібліотеки, які залишилися в окупованому Харкові, вдалося зберегти найцінніші реліквії – українські та іноземні першодруки, основну частину колекцій вітчизняних та іноземних стародруків, прижиттєві видання творів великих письменників і вчених, книги з унікальних особистих зібрань. Це було зроблено, незважаючи на зазіхання на фонди Бібліотеки з боку окупаційної влади та «колег» з німецьких бібліотек, представників державних відомств і служб фашистської Німеччини.

М.О. Габель було поновлено на посаді завідувача відділу 18 липня 1944 р. [19]. Перший повоєнний склад колективу відділу – це М.О. Габель, І.В. Знаменська та Г.О. Васильєва, у майбутньому – кандидат філологічних наук, доцент. До 1946 р. співробітники відділу були зайняті на загальнобібліотечних роботах – розборі та рекаталогізації книжкових фондів, з якими у воєнні роки було об'єднано й колекції рідкісних видань і рукописів. У 1946 – 1949 рр. було повністю реконструйовано й упорядковано спеціалізований фонд рідкісних видань і рукописів. Книгознавці продовжили роботу з формування й історико-книгознавчого вивчення складу колекцій та зібрань. Серед напрямків роботи кінця 1940-х – початку 1950-х років – розкриття колекцій українських видань XVIII – першої половини XIX ст., каталогізація цих зібрань. Систематичний характер набула робота з формування колекцій прижиттєвих видань класиків світової науки та літератури. Було складено картотеку втрачених у 1941 – 1943 рр. книжкових пам'яток. Регулярно проводилися методичні семінари з питань вивчення стародруків та рідкісних видань.

У серпні 1949 р., під час організованої сталінськими ідеологами «боротьби з безрідними космополітами» М.О. Габель, полька за походженням та ще й донька «австрійського підданого», вимушена була залишити роботу в Бібліотеці «за власним бажанням» [20]. Звільнено її було й з Харківського педагогічного інституту, де вона викладала, зі звинуваченням у пропаганді «буржуазно-естетської методології» [21]. М.О. Габель домоглася зняття цих звинувачень і відновлення на посаді у педагогічному інституті вже наприкінці 1949 р., однак ані до інституту, ані до Бібліотеки вже не повернулася, зв'язавши свою подальшу науково-педагогічну діяльність з Харківським державним бібліотечним інститутом (нині – Харківська державна академія культури).

Завершився початковий період в історії відділу рідкісних видань і рукописів Бібліотеки, який кадрові її співробітники назвали «габелєвським». Тимчасово – у вересні 1949 р. – обов’язки завідувача відділу виконував вчений-історик та педагог, кандидат історичних наук Г.В. Фрізман.

З жовтня 1949 р. по серпень 1981 р. відділом керував відомий український бібліограф, книгознавець та популяризатор книги Олексій Іванович Черкашин (1914 – 1981). Саме з цього часу, поряд із бібліографічною роботою та історико-книгознавчими розвідками, метою яких було наукове розкриття колекцій та удосконалення довідково-бібліографічного апарату відділу, регулярними стали різноманітні заходи з популяризації бібліотечних скарбів ХДНБ ім. В.Г. Короленка: книжкові експозиції, лекції, екскурсії, радіо-, а пізніше і телепередачі. Харківський телеглядач пам’ятає цикл захоплюючих розповідей О.І. Черкашина 1970-х років під назвою «Тайна однієї скарбниці».

З початку 1950-х років з ініціативи нового завідувача активізувалася робота з обслуговування читачів, хоча спеціалізованої читальної зали у відділі не було, співробітники працювали і приймали читачів у приміщенні площею вісім квадратних метрів. Незважаючи на це, показники бібліотечно-бібліографічного обслуговування були достатньо високими, наприклад, у 1950 р. обслужено 287 читачів, у т.ч. 126 наукових робітників, 38 аспірантів, 27 фахівців і 96 студентів. Було видано 614 книжкових пам'яток. Крім того, цього року співробітники відділу виступали з лекціями, проводили екскурсії, виконували довідки, давали консультації з історико-книгознавчих питань, щодо складу окремих колекцій.

Змінювались критерії відбору книг та архівних документів для фонду пам’яток, методи їх популяризації та наукового освоєння. Великої шкоди завдав тоталітаризм, який деформував справжні наукові уявлення про духовні, історико-культурні цінності. Однак і за совєтських часів працівникам цього відділу вдалося значною мірою зберегти багаліївські традиції, зосередити у фонді пам’ятки світового та національного значення, безсумнівні бібліотечні раритети.

Любов до книги і робота у відділі певною мірою зближувала людей, які духовно, за своїм світоглядом, залишались все ж таки чужими. Тривалий час працювали у відділі пліч-о-пліч член КПРС і ветеран Великої Вітчизняної війни, справжній комуніст О.І. Черкашин і донька

«ворогів народу» дворянського походження Ірина Василівна Знаменська (1918 – 1987), не тільки високопрофесійний книгознавець, бібліограф, знавець «мертвих» та іноземних мов, але й природжений поет, авторка чудової інтимної лірики і вражаючих своєю сміливістю опозиційних політичних віршів, деякі з яких можна віднести до вершин громадянської поезії XX століття. Як і мемуари С.М. Ставровського – вірші Знаменської це видатна пам'ятка непідкореної людської думки, духовної боротьби з тоталітаризмом. Літературний архів І.В. Знаменської нині зберігається в ХДНБ ім. В.Г. Короленка (особовий фонд № 49), нещодавно вийшла перша збірка її поезій, підготовлена за матеріалами цього фонду [22].

У 1950 – 1970-х роках до фондів Бібліотеки надійшли сотні стародруків, рідкісних та цінних видань. Українські першодруки – примірники видань Івана Федорова, а також стародруки (усього – 117 примірників) вдалося придбати з дублетного фонду Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (нині – Російська державна бібліотека). Рукописні книги XIV – XVIII ст., стародруки, рідкісні та цінні видання XIX – XX ст. надійшли з відомчих бібліотек, приватних зібрань, (зокрема, до колекції рукописних книг – Службова мінея на грудень 1390-х років, нині – найдавніша рукописна кирилична пам'ятка у фондах Бібліотеки). Чимало раритетів було придбано у букіністичних крамницях Харкова, Києва, Москви та інших міст СРСР. Крім того, О. І. Черкашин відновив традицію звернення Бібліотеки до відомих авторів з проханням надсилати свої книги і творчі рукописи. Плідними результатами цих контактів було розширення архівних зібрань та створення колекції книг з автографами письменників – лауреатів Державної (Сталінської) премії. Колекціонувалися також «книжкові» автографи видатних художників, композиторів, артистів, діячів науки і техніки, Героїв праці тощо.

Характерною ознакою роботи з організації зберігання та забезпечення збереження колекцій у 1950 – 1970-ті роки була її поступова спеціалізація. Фонд рідкісних видань і рукописів з 1959 р. знаходився в ізольованому приміщенні на території фондосховища, діяла спеціалізована система захисних режимів.

Розвивалась система управління зібраннями – каталоги і картотеки відділу. Співробітниками І.В. Знаменською, Л.І. Цикіною, І.Я. Лосієв-ським було підготовлено корпус наукових описів та нових редакцій наукових описів вітчизняних та іноземних стародруків, удосконалено структуру карткового хронологічного каталогу стародруків та видань

першої половини XIX ст. [23], а О.І. Черкашиним описані нові надходження до колекції рукописних книг та архівних матеріалів і вдосконалено структуру відповідної картотеки.

У 1961 р. І. В. Знаменською було проведено дослідження однієї з кириличних книг, результати якого дозволили переглянути висновки попередньої експертизи. Виявилося, що це – Четвероєвангеліє середньошрифтове (анонімна друкарня, близько 1558 р.) – найстаріша пам'ятка східнослов'янського друку у фондах ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Результати історико-книгознавчих обстежень окремих бібліотечних колекцій використовувались під час організації книжкових експозицій, виконання довідок та консультацій, підготовки лекцій, наукових доповідей і повідомлень, науково-бібліографічних видань.

З 1960-х років відділ бере участь у підготовці зведених друкованих каталогів східнослов'янської рукописної книги, стародруків, окремих груп рідкісних та цінних видань XIX – початку XX ст. [24]. До наукового обігу введено дані про тисячі примірників з колекцій Бібліотеки, у т. ч. з колекцій інкунабул, альдин, українських стародруків.

У 1980-ті роки колектив відділу працює під керівництвом кандидата (а з 1999 р. – доктора) філологічних наук Ігоря Яковича Лосієвського. Серед провідних співробітників відділу останніх десятиріч XX-го і початку XXI ст. – С.Б. Шоломова, І.С. Мазніченко, О.С. Рябцева, В.Г. Биков, Ж.А. Хасаханова.

Продовжуючи і розвиваючи традиції попередників, співробітники відділу здійснили значний обсяг робіт з організації та розширення колекцій фонду рідкісних видань і рукописів Бібліотеки. Джерелами комплектування були фонди загального зберігання, за результатами фронтального перегляду яких до колекцій пам'яток надійшли 12,5 тис. примірників рідкісних та цінних видань, книг з автографами та екслібрисами; приватні, відомчі бібліотеки та архіви, книжкові фонди державних установ та служб (Служби безпеки України, Державної митної служби України тощо); фонди раритетних книг та рукописів у букіністичних магазинах та на антикварно-букіністичних аукціонах (Харків, Київ, Москва), а також нові надходження до фондів ХДНБ ім. В.Г. Короленка [25].

Розширено майже всі сформовані у попередній період колекції книжкових пам'яток, починаючи з колекцій інкунабулів, палеотипів, вітчизняних першодруків, створено 27 нових колекцій та 43 особові

архівні фонди діячів науки та культури, зокрема, фонди видатних поетів Є. Євтушенка, В. Козового, В. Коротича і Б. Чичибабіна; прозаїків Г. Демидова та Е. Казакевича; академіків О.І. Білецького та Є.В.Тарле, книгознавця та літературознавця І.Я. Каганова, мистецтвознавця П.М. Жолтовського, архітекторів В.П. Костенка і О.Ю. Лейбфрейда, краєзнавця П.І. Романова.

Серед створених у цей період архівних фондів установ, творчих і громадських організацій відзначимо меморіальний фонд Бібліотеки та фонд Харківського клубу аматорів книги 1960 – 1980-х років.

Завдяки активізації контактів з власниками колекцій або окремих пам'яток писемності та друку – фізичними особами, установами та організаціями різного відомчого підпорядкування – фонд рідкісних видань і рукописів збагатився такими раритетами, як нюрнберзька Біблія 1475 р. – найдавніший друк у фондах ХДНБ ім. В.Г. Короленка; «Хроніка» Себастьяна Франка (Аугсбург, 1530), заблудівське Євангеліє 1569 р., надруковане Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем; Псалтир та Новий Завіт (Острог, друк Івана Федорова, 1580), прижиттєві видання творів великих учених та письменників, зокрема, К. Ліннея та Т. Г. Шевченка, перше видання «Слова о полку Ігоревім» (М., 1800), книги з автографами вчених і духовних письменників Мелетія Смотрицького та Стефана Яворського, письменників-класиків XIX – XX ст. В.Г. Короленка, А.П. Чехова, С.О. Єсеніна; рукописи-автографи В.Г. Короленка, А.А. Ахматової, О.Т. Гончара, І.Г. Еренбурга, Д.Б. Кедріна, Б.Л. Пастернака, М.Т. Рильського, В.М. Сосюри та багатьох інших. Надійшли також колекції книг з автографами українських літераторів XX ст. з бібліотеки П.М. Біби (від Державного архіву літератури і мистецтва України, Київ), колекція стародруків та рідкісних видань В.Л. Юхта (Харків); малої книжкової графіки Є.Є. Стефановського (у т. ч. близько 21 тис. екслібрисів; Харків), три колекції харків'янина О.Л. Сарани: мініатюрних видань, книг з автографами та альбомних автографів видатних діячів української та світової культури; колекція поштових листівок кінця XIX – початку XX ст. П. І. Романова (Харків).

Ще на початку 1980-х років відділом реалізовано програму виявлення «прихованих ресурсів» фондосховища: за результатами фрон-тального обстеження палітурок стародруків виявлено та зареєстровано фрагменти особливо рідкісних видань – первістків європейського друку 1479 – 1483 рр., палеотипів. Чимало невідомих примірників слов'янських

стародруків (друга половина XVI – XVIII ст.) було виявлено при дослідженні конволютів.

Справжню деідеологізацію роботи з формування колекцій пам'яток друку було розпочато в ХДНБ ім. В.Г. Короленка та інших бібліотеках України у 1990-ті роки, після так званої перебудови, наприкінці якої політичний фактор вже діяв, так би мовити, у протилежному напрямі: підвищену увагу фондоутворювачі приділяли «класикам» антикомунізму, літературі української та російської діаспори, іншим раніше забороненим виданням, зокрема, тим, котрі не можна віднести до основних груп пам'яток друку. Певною мірою це було виправдано, тому що жорсткі «режимні» межі попередніх профілів комплектування порушували оптимальні пропорції, що відповідають загальнолюдській системі культурних цінностей. Зараз у роботі з формування колекцій стародруків, рідкісних і цінних видань, рукописних книг і архівних матеріалів ці пропорції відновлено з урахуванням досвіду провідних книгознавчих центрів, найбільших бібліотек світу, відповідно до просвітницьких традицій ХГБ.

В основу нової редакції профілю комплектування фонду рідкісних видань і рукописів (2010 р.) закладено положення про цінності сучасної цивілізації, про культурні пріоритети України як суверенної держави, без зв'язку з політичною кон'юнктурою сучасного моменту.

Нині у фонді зберігається близько 63 тис. пам'яток друку та писемності, серед яких – пам'ятки світового і національного історико-культурного значення: рукописні книги та архівні документи, починаючи з XIV ст.; інкунабули, палеотипи, східнослов'янські першодруки XVI ст., стародруки XVI – XVIII ст., книги гражданського шрифту XVIII – першої половини XIX ст.; картографічні, нотні, образотворчі, мініатюрні та інші рідкісні та цінні видання другої половини XIX – початку XXI ст. Як колекційні комплекси виділено фрагменти бібліотек видатних вчених, письменників, релігійних, політичних і громадських діячів XVII – XX ст., книги з автографами великих вчених, письменників, діячів мистецтва.

Бібліотека володіє унікальним зібранням книг кирилівського і латинського шрифтів, виданих в Україні у XVI – XVIII ст. У колекціях рукописних книг зосереджено пам'ятки давньоруської та староукраїнської писемності. Є списки козацьких літописів, колекція крюкових та нотолінійних ірмолоїв XVII – XIX ст., ранні списки класичних творів української та російської літератури XVIII – XIX ст., цінне зібрання архівних документів з історії Слобожанщини, репрезентативні комплекси

архівних документів XVII – XIX ст. з історії окремих регіонів України та Польщі, колекція автобіографій – у автографах – українських письменників XX ст. тощо [26].

Окремі колекції, сформовані в другій половині 1940 – 1980-х років, не витримали випробування часом, не стали «посланцями вічності», як цього бажалося кремлівським ідеологам. У 1990-ті роки. до основних фондів Бібліотеки повернулися видання творів комуністичних «вождів», політична й інша офіційна література, яка вважалася цінною насамперед з погляду на її «актуальний» зміст і нерідко саме тому преміювалася на конкурсах мистецтва книги в УРСР, СРСР та країнах «народної демократії». Однак немає наукових підстав розформовувати, наприклад, колекцію прижиттєвих видань творів «класиків марксизму-ленінізму» ХДНБ ім. В.Г. Короленка – одну з найбільших в українських книгосховищах, бо вона є важливим джерелом багатоаспектних досліджень з історії соціальних рухів XIX – XX ст., теорії і практики «комуністичного будівництва». Зберігає наукову цінність і підготовлений відділом «Каталог прижиттєвих видань творів В.І. Леніна у фондах ХДНБК» (Х.,1984).

У відділі розроблено перспективний план розширення колекцій пам'яток до 2017 р., близько 40 тисяч профільних примірників ще знаходяться у фондах загального зберігання, але визначення терміну переведення їх до фонду пам'яток пов'язане з необхідністю виділення значної додаткової площі у фондосховищі і створення єдиного комплексу приміщень спеціалізованого фонду рідкісних видань і рукописів.

Подальшого розвитку набула система обліково-охоронних заходів, спрямованих на збереження оригіналів документних пам'яток та даних про них. Суттєво поліпшено умови зберігання та використання документів фонду, що знаходяться в ізольованому, спеціально обладнаному приміщенні. Найцінніші колекції з 1990-х років зберігаються комплексно, у сейфах. З 2000-х років діє дублююча система автоматизованого обліку документів фонду, створено страховий фонд пам'яток на мікроносіях [27]. Однак потребують модернізації системи охоронної та протипожежної сигналізації, система кондиціонування повітря, а найбільшою проблемою залишається організація процесів реставрації та консервації рідкісних та цінних документів на сучасному технологічному рівні.

Останніми десятиліттями набула подальшого розвитку система каталогів і картотек відділу, удосконалено ДБА в цілому. Такий напрямок

роботи, як управління зібраннями, частково вже автоматизовано. Реорганізовано систематичний каталог рідкісних видань, розширено та удосконалено окремі розділи хронологічного каталогу рідкісних видань, алфавітної картотеки колекції рідкісних періодичних та продовжуваних видань. В алфавітній картотеці рукописних книг та архівних документів створено великий новий розділ – особові фонди, фонди установ та організацій. Укладено нові алфавітні картотеки: колекції мініатюрних видань, колекції факсимільних видань пам'яток друку та писемності, колекції книг з особових зібрань видатних діячів науки та культури у складі фондів Бібліотеки, колекції книг з автографами, екслібрисами, штампами. Здійснюється комплекс заходів з розкриття історико-культурного значення колекцій шляхом організації документних експозицій (тематичних і нових надходжень), підготовки інформації для преси, радіо та телебачення, підготовки та проведення книгознавчих читань, лекцій, екскурсій.

Серед нових форм роботи, характерних для діяльності відділу з 1980-х років, – підготовка тематичних циклів історико-книгознавчих експозицій, зокрема, стародруків – за країнами, друкарнями; виставок рукописних книг і архівних документів; експозиційна презентація особового архівного фонду, приватної бібліотеки у складі фондів ХДНБ ім. В.Г. Короленка, підготовка виставок рідкісних і цінних видань з сучасних приватних зібрань (деякі експонати передані до фондів Бібліотеки), теле- і радіорепортажі про відкриття виставок тощо. Більшість експозицій у відділі стали комплексними, з використанням не лише книжок, але й інших матеріалів.

Одним із закономірних наслідків розвитку та удосконалення експозиційної роботи відділу стало відкриття постійної виставки з історії писемності та друку, історії та складу колекцій Бібліотеки – Музею книги [28]. Підготовлено електронну версію ілюстрованого путівника «Колекції рідкісних видань і рукописів у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка».

Оптимізовано систему обслуговування користувачів у читально-експозиційній залі відділу (середні річні показники роботи у 2000-х роках: кількість користувачів – 1 тис., кількість відвідувань – 3 тис., видача документів – 7 тис. примірників). Серед основних користувачів фонду пам'яток – вчені-історики, культурологи, філологи, мистецтвознав-ці, музейні та архівні працівники, краєзнавці, книгознавці, бібліотеко-знавці, педагоги, митці, журналісти.

Пріоритетними напрямками роботи та завданнями відділу сьогодні є розширення, упорядкування зібрань, створення книжкових колекцій та архівних фондів на базі нових надходжень до Бібліотеки (йдеться, насамперед, про особові архівні фонди видатних діячів вітчизняної науки та культури); оптимізація режимів зберігання і використання документів фонду; удосконалення комплексів робіт з управління зібраннями з використанням традиційних і нових технологій, забезпечення доступу до фондових ресурсів відділу з урахуванням специфіки бібліотечно-бібліографічного обслуговування користувачів-дослідників; удосконалення науково-пізнавальних заходів (популяризація зібрань), забезпечення сучасного наукового рівня роботи з розкриття колекцій.

Останній напрямок набуває особливого значення, оскільки з 2009 р. розпочато реорганізацію відділу рідкісних видань і рукописів у документознавчий науковий центр. Нова назва цього підрозділу – науково-дослідний відділ книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів. Відділ має два сектори: наукової роботи та зберігання і використання колекцій.

Така назва і структура відділу відповідає основній тенденції його розвитку у 1980 – 2000-х роках: активізації науково-дослідної роботи з документознавства, книгознавства, історії та складу колекцій книжкових та інших документних пам’яток [29]. Саме наукова діяльність відділу була і є основою його бібліотечно-інформаційної роботи.

Провідним напрямком науково-дослідної роботи відділу впродовж трьох останніх десятиріч є вивчення та розкриття колекцій пам'яток друку і писемності, що зберігаються в Бібліотеці [30].

У 1980-х роках у межах цього напрямку опрацьовуються чотири основні теми:

− колекції пам'яток вітчизняного та іноземного друку: історія та особливості складу;

− опис книжкових пам'яток і створення наукової основи для каталогів окремих колекцій та зведених каталогів фондів стародруків, рідкісних та особливо цінних видань;

− особові книжкові колекції пам'яток вітчизняної культури;

− історія харківського друку.

Виконавцями наукових розвідок у цей період були І.Я. Лосієвський, С.Б. Шоломова, Г.І. Афанасьєва, Ю.І. Дьяков, Г.І. Тряпіцина, В.В. Коноваленко.

Окрім вказаних тем, відділ брав участь у розробці загальнобібліотечної теми «Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка», яка наявна в науково-дослідній роботі Бібліотеки й понині.

За темою «Колекції пам'яток …» вивчались інкунабули, українські першодруки та інші кириличні стародруки, зокрема, колекція видань Івана Федорова і Петра Мстиславця.

За другою темою створено корпус описів стародруків з колекцій вітчизняних та іноземних книжкових пам'яток. Також були описані окремі колекції рідкісних та цінних видань, зокрема, мініатюрних та великого формату; створені нові масиви наукових описів автографів, екслібрисів і штампів.

За темою «Особові книжкові колекції …» здійснювалася дослідницька робота з реконструкції особових бібліотек видатних діячів науки і культури Мелетія Смотрицького, Стефана Яворського, М.І. Гнєдича, Г.П. Данилевського, О.О. Потебні.

За темою «Історія харківського друку» введено до наукового обігу нові дані щодо складу колекції перших харківських видань (1805 – 1825 рр.), досліджено видавничу історію творів ученого, винахідника і громадського діяча, засновника Харківського університету В.Н. Каразіна, харківських поетів початку XIX ст. А.М. Нахімова і О.В. Склабовського; харківських видань з бібліотеки Г.П. Данілевського, що зберігається в Бібліотеці.

У межах загальнобібліотечної теми «Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка» проводились дослідження з історії перших зібрань ХГБ (1886 – 1890-ті рр.), виявлено та досліджено документи та інші джерела за темою цього нарису, розроблено структуру меморіального фонду Бібліотеки.

Основними виконавцями науково-дослідних робіт у 1990 – 2000-х роках були І.Я. Лосієвський, С.Б. Шоломова, О.С. Рябцева, В.Г. Биков, А.Є. Журавльова, Ж.А. Хасаханова.

У 2000-х роках у межах тематичного напрямку «Вивчення та розкриття колекцій пам’яток друку та писемності» досліджувалися вітчизняні та іноземні стародруки, зокрема, альдини, ельзевіри, пам'ятки українського друку XVI – XVIII ст. у суто книгознавчих аспектах і в аспекті історії вітчизняної книжкової графіки. Для бібліотечної частини Державного реєстру національного культурного надбання було підготовлено близько 3,5 тисячі описів книжкових пам'яток – рукописних книг XIV – XIX ст. та стародруків. Серед досліджених колекцій рідкісних та

цінних видань XVIII – XIX ст. – книги гражданського друку, видані в Україні до 1860 р., прижиттєві видання творів Т.Г. Шевченка, ілюстровані видання тощо. Здійснено загальне дослідження складу колекції періодичних видань XVIII – XX ст. Проводилося вивчення особових архівних фондів діячів науки та культури, сформованих у Бібліотеці.

На базі розширеної колекції «Короленкіана» здійснено багатоаспектне дослідження прижиттєвих видань творів В. Г. Короленка, а також усього комплексу автографічних матеріалів письменника у рукописному фонді Бібліотеки. Укладено описи колекції книжкових знаків (екслібрисів) Є. Є. Стефановського, інших цінних приватних зібрань.

Відділ продовжує розробку тематики, присвяченої історії Бібліотеки та її фондів, проблемам реституції бібліотечних зібрань, втрачених у роки Другої світової війни (дослідження ведуться з 1990-х років).

У 1980-х нерегулярно, а з 1990-х систематично відділом проводиться експертиза пам'яток писемності та друку на замовлення наукових інституцій, державних установ та служб, приватних осіб. Протягом 2006 – 2011 рр. було підготовлено 250 експертних висновків (виконавці – І. Я. Лосієвський, В. Г. Биков), зокрема, досліджено примірники українських та російських друків кирилівського шрифту XVI – початку XIX ст., рукописні пам'ятки XIII – XX ст. тощо. Враховуючи теоретико- та історико-книгознавчі складові профілю науково-дослідної роботи відділу, слід вважати цілком закономірним внесення до тематики досліджень нової теми: «Документні пам'ятки у наукових бібліотеках: актуальні питання експертизи історико-культурної цінності, обліку, формування колекцій» (з 2009 р.).

Результати науково-дослідної роботи були введені до наукового обігу у формі доповідей і повідомлень, видань і публікацій; стали базовими в роботі з удосконалення довідково-бібліографічного апарату відділу.

За останні тридцять років співробітники брали участь у багатьох наукових та науково-практичних конференціях – регіональних, республіканських, всесоюзних та міжнародних. Серед регіональних конференцій слід відзначити щорічні «Короленківські читання» (з 1991 р.), проведення яких було ініційовано відділом, а також «Слобожанські читання». З числа міжнародних конференцій відзначимо «Федоровські читання», «Павленківські читання», наукові конференції та семінари з бібліотекознавства, книгознавства і бібліографознавства (Національна бібліотека України ім.. В.І. Вернадського, Харківська державна академія культури, Російська

національна бібліотека, Російська державна бібліотека, Національна бібліотека Литви, Бібліотека імені Рачинських у Познані, Польща).

Фактично вся тематика досліджень відділу відображена у широкому колі наукових та науково-популярних видань і публікацій (усього у 1980 – 2010 рр. – близько 500). Результати книгознавчих та документознавчих розвідок стали основою таких науково-бібліографічних видань, підготовлених І. Я. Лосієвським, як «Вітчизняні першодруки у харківських колекціях» (Х., 1987), «Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів ХДНБ ім. В.Г.Короленка» (Х., 2008), «“Рідній Короленківській бібліотеці…”: з колекції книг-дарунків авторів, укладачів та видавців Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка» (Х., 2010), «Автографи митців у фондах ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Колекція О.Л. Сарани» (Х., 2011). Надруковано серію авторських історико-книгознавчих монографій С.Б. Шоломової, присвячених першим надходженням до ХГБ, колекції періодичних видань XVIII ст., питанням атрибуції анонімних видань, історії та складу колекції «Короленкіана» (Х., 2006 – 2010). У 2006 р. вийшов підготовлений відділом «Короленківський збірник», що містить наукові статті та матеріали з колекції Бібліотеки, зокрема, публікації невідомих листів В.Г. Короленка до літераторів-початківців.

У 1980 –2000-ті роки відділ поступово розширює свою діяльність як науково-методичний центр з питань формування, збереження та використання раритетних книжкових зібрань. Регулярними стали організаційно-методичні заходи, у т.ч. семінари для співробітників відповідних підрозділів бібліотек України. На базі відділу в 2005 – 2006 рр. пройшли всеукраїнські курси підвищення кваліфікації з питань роботи з рідкісними виданням. Співробітники відділу щороку проводять заняття зі студентами та магістрами Харківської державної академії культури (за спеціальностями: бібліотекознавець, книгознавець, бібліограф). Такі заходи мають особливе значення, оскільки дозволяють виявляти майбутніх кандидатів на посади у відділі та інших підрозділах Бібліотеки.

Особливостями сучасного етапу діяльності з формування, збереження та розкриття колекцій документних пам’яток є базування її на розширеній законодавчій базі, регламентування роботи за усіма напрямками, ефективне використання нових технологій як у науковій, так і у бібліотечно-інформаційній сферах.

Діяльність відділу традиційно, ще з 1930-х років, спрямована на колекціонування пам'яток друку та писемності, що є типовим для аналогічних підрозділів у наукових бібліотеках України, де рукописні книги та інші архівні документи складають незначний відсоток загального обсягу фонду пам'яток (у ХДНБ ім. В. Г. Короленка станом на 2011 р. – близько 5%). Відділи та сектори рідкісних видань і рукописів існують в Одеській національній науковій бібліотеці ім. М. Горького та кількох обласних наукових бібліотеках.

Останнім часом темпи і масштаби роботи з розширення архівних зібрань у Бібліотеці помітно збільшились (насамперед, за рахунок створення особових фондів), і в перспективі є доцільним закріпити цей досить специфічний, вже повною мірою спеціалізований напрямок роботи, за самостійним підрозділом ХДНБ ім. В.Г. Короленка, на зразок Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Характерною рисою діяльності підрозділу рідкісних видань і рукописів Бібліотеки майже в усі періоди його історії є багатофункціональність, реалізація як наукової інституції і виробничо-сервісного відділу, і з цим пов’язані не лише придбання, але і труднощі у роботі – організаційні, кадрові. Тим більше, що статус наукової роботи та наукового співробітника у бібліотеках, підпорядкованих Міністерству культури України, досі не визначено на державному рівні, не узгоджено з Департаментом атестації кадрів. Тим часом робота у таких бібліотечних підрозділах, як сектори, відділи, музеї рідкісних видань і рукописів, потребує високої кваліфікації, володіння спеціальними знаннями у царині книгознавства і документознавства, гуманітарними знаннями найширшого спектру, а також знаннями з історії, видавничої справи.

Література

1. Див.: Каталог Харьковской общественной библиотеки. – Харьков: [Б. и.], [1886]; Систематический каталог Харьковской общественной библиотеки. – Харьков: Тип. М. Гордона, 1887; Каталог Харьковской общественной библиотеки. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1890; Каталог Харьковской общественной библиотеки: Первое доп. (1 и 2 разряды). – Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберга, 1891.

2. Хавкина, Л. Б. Харьковская общественная библиотека // Вестн. воспитания. – 1903. – № 3. – С. 70 – 82.

3. Див. про це: Хавкина, Л. Б. Не мытьём, так катаньем: (из воспоминаний о дореволюц. б-ках) // Крас. библиотекарь. – 1927. – № 10. – С. 66 – 73.

4. Тут і далі див. також: Черкашин, А.И. Старопечатная и редкая книга // Книгу – трудящимся: (Библиотека им. В.Г. Короленко за 50 лет Советской власти). – Харьков, 1968. – С. 120 – 130; історичний нарис-передмову до вид.: Указатель литературы о фонде редких изданий и рукописей / Харьк. гос. науч. б-ка им. В.Г. Короленко; сост. И.Я. Лосиевский. – Харьков, 1992. – С. 4 – 15; Лосієвський, І.Я. З історії фонду рідкісних видань Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка / І.Я. Лосієвський, Л.П. Незнамова // Історія бібліотечної справи в Україні: зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 71 – 76.

5. Харьковские губернские ведомости. – 1901. – № 10, 12 янв.

6. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 17-й год её существования …. – Харьков, 1903. – С. XIX.

7. Там само. – Прил. V. – С. XXXVI.

8. Там само. – С. XXXVII.

9. Там само.

10. Тут і далі див.: Отчет Харьковской общественной библиотеки за 22-й год ее существования…. – Харьков, 1908. – С. 79, 86.

11. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 23-й год ее существования…. – Харьков, 1909. – С. 8.

12. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 24-й год ее существования…. – Харьков, 1910. – С. 62.

13. Раскіна, Т. С. Штрихи до портрета М. О. Габель: до 100-річчя з дня народження) // Культура України: зб. статей / Харк. держ. ін-т культури. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 143 – 155.

14. Тут і далі використані дані, що містять архівні документи з меморіального фонду Бібліотеки (ф.4), архіву бібліотеки та відділу, матеріали особового архівного фонду М.О. Габель, усні спогади колишніх співробітників Г.О. Васильєвої, В.О. Горілого, І.В. Знаменської, Н.Ф. Колосової, В.П. Персикової-Ткаленко, О.І. Черкашина, записані І.Я. Лосієвським на початку 1980-х років.

15. Габель, М.О. Академик Александр Иванович Белецкий как библиофил и книговед / М.О. Габель, И.Я. Каганов // Книга: исслед. и материалы. – Сб. 34. – М., 1977. – С. 121.

16. Ісак Якович Каганов (1898 – 1981): бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури; уклад.: Н.Ф. Колосова, Т.П. Самійленко; за ред. І.Я. Лосієвського. – Х., 1998.

17. Ставровский, С.Н. Черные годы, или «Bestia triumphalis» (1917 – 1922) / публ. В.О. Седельникова // Минувшее. Ист. альманах. – М.; СПб., 1993. – Вып. 14. – С. 7 – 98.

18. Див.: Лосієвський, І.Я. Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни (іст.-докум. нарис) // Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 5 – 29.

19. Державний архів Харківської області, ф. Р-6121, спр. 6, арк. 88.

20. Тут і далі: Державний архів Харківської області, ф. Р – 6121, спр. 52, арк. 92 – 104.

21. Раскіна, Т.С. Штрихи до портрета М. О. Габель. – С. 146.

22. Шашкова, И. Пламя на ветру: избр. стихотворения / сост., подгот. текста, биогр. очерк и прим. И.Я. Лосиевского. – Харьков: Курсор, 2005. – Шашкова – дівоче прізвище та поетичний псевдонім І. В. Знаменської.

23. Лосієвський, І.Я. Ірина Василівна Шашкова-Знаменська (1918 – 1987) – поет, книгознавець, бібліограф // Рукоп. та кн. спадщина України: археогр. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 347 – 358.

24. Русская сатирическая периодика 1905 – 1907 гг.: свод. кат. – М., 1980; Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: кн. и период. изд.: в 3 ч. – 2-е, доп. и перераб. изд. – М., 1981 – 1982; Сводный каталог инкунабулов небольших собраний, хранящихся в библиотеках СССР. – М., 1982; Запаско, Я.П., Пам’ятки книжкового мистецтва: кат. стародруків, вид. на Україні. В 2-х кн., 3-х ч. / Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич. Л., 1981 – 1984. – Дані про харківські примірники підготовлено Л.І. Цикіною та І.Я. Лосієвським.

25. Рябцева, О. С. Фонд рідкісних видань і рукописів 1980 – 2005 рр.: з історії формування колекцій // Короленківські читання: матеріали наук.-практ. конф. ХДНБ ім. В.Г. Короленка. – Х., 2006. – С. 14 – 21; Лосієвський, І.Я. Відділ рідкісних видань і рукописів

Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка // Відкритий архів. – К., 2004. – Т. 1. – С. 633 – 636.

26. Детальніше див.: Лосієвський, І.Я. Пам'ятки писемності та друку у фондах ХДНБ ім. В.Г. Короленка: до характеристики колекції // Документально-інформаційні ресурси ХДНБ ім. В.Г. Короленка: зб. наук. статей. – Х., 1996. – Вип. 2. – С. 65 – 72; Лосієвський, І.Я. Архівні фонди діячів науки і культури ХХ століття / І.Я. Лосієвський, С.Б. Шоломова // Там само. – С. 80 – 86; Лосієвський, І.Я. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка. Відділ рідкісних видань і рукописів // Арх. установи України: довідник – К., 2000. – С. 190 – 191.

27. Незнамова, Л.П. Збереження колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБ: стан та шляхи удосконалення захисних систем / Л.П. Незнамова, І.Я. Лосієвський // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття. – Х., 2003. – С. 107 – 120; Лосієвський, І.Я. Комплексне зберігання книжкових пам'яток у фондах наукових бібліотек // Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів України: нова політика і нові технології: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – Х., 2007. – С. 92 – 102.

28. Роботу зі створення Музею книги було розпочато ще у 1980-ті роки; див.: Музеи книги и книжного дела: указатель. – М., 1986. – С. 170 – 171; Лосиевский, И.Я. Из опыта создания книговедческих экспозиций в Харьковской государственной научной библиотеке им. В.Г. Короленко // Визуальная пропаганда книжных памятников: сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 135 – 142; Лосиевский, И.Я. Музей книги в научной библиотеке: единый комплекс материальных и виртуальных экспозиций // Вестн. библ. ассамблеи Евразии. – 2008. – № 1. – С. 64 – 69.

29. І це є характерним для діяльності підрозділів рідкісних видань і рукописів у наукових бібліотеках України останніх десятиріч ХХ-го – початку ХХІ ст., див.: Дубровіна, Л.А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2009. – С. 477 – 483 та ін.

30. Тут і далі детальніше див.: Грабарчук, О.Л. Науково-дослідна діяльність НДВК у 1980 – 2010-х рр. // Короленківські читання – 2010: матеріали наук.-практ. конф. 7 – 8 жовт. 2010 р. – Х., 2011. – С. 24 – 32.

В. М. Михайленко

ЗБЕРЕЖЕННЯ ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В.Г. КОРОЛЕНКА В ПЕРШІ РОКИ ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ (1886 – 1915 рр.)

Розкривається питання збереження бібліотечних фондів як одного з головних завдань Бібліотеки. Повідомляється про незадовільні умови збереження видань до отримання Бібліотекою власного приміщення, описуються заходи, що вживалися для збереження фондів, покращені умови в новому приміщенні та заходи Правління, спрямовані на зменшення негативного впливу на книги під час використання.

***Ключові слова**: ХГБ, ХГВ, збереження, книговидача, книгосховище, форматно-порядкова розстановка книг.*

Раскрывается вопрос сохранности библиотечных фондов как одной из главных задач Библиотеки. Сообщается о неудовлетворительных условиях хранения изданий до получения Библиотекой собственного помещения, описываются мероприятия, проводимые для сохранности фондов, улучшение условий в новом помещении и мероприятия Правления, направленные на уменьшение негативного влияния на книги при использовании.

***Ключевые слова**: ХОБ, «Харьковские губернские ведомости», сохранность, книговыдача, книгохранилище, форматно-порядковая расстановка книг.*

Проблема збереження бібліотечних фондів завжди хвилювала спеціалістів. Історія свідчить, що бібліотечна справа та проблеми, пов’язані зі збереженням документів, виникли майже одночасно з формуванням перших бібліотек. Неможливо зрозуміти й оцінити сучасний стан збереженості бібліотечного фонду ХДНБ ім. В.Г. Короленка, не звернувшись до історії питання.

У рамках науково-дослідної роботи «Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка» за архівними матеріалами прослідковано історію збереження фондів у перші роки її існування, науково обґрунтовано зародження

окремих напрямків зберігання й охорони, визначено ієрархію, взаємозв'язок та єдність.

З першого дня існування Харківської громадської бібліотеки (ХГБ), фонд якої становив 1700 томів, постало питання зберігання фонду. Почалося оволодіння основами роботи зі зберігання фонду, зібраного шляхом пожертвувань, дарунків, а також купівлі книг.

Перші труднощі в збереженні фонду полягали в тому, що до 1901 р. ХГБ не мала власного приміщення. З 1886 р. по березень 1887 р. книгозбірня розташовувалася у флігелі на Миколаївській площі. Це була маленька квартира міського будинку, про розміри якої можна судити за орендною платою – 25 крб щомісяця. І, дійсно, квартира складалася із трьох невеликих кімнат, вологих та напівтемних. «Всё было очень скудно и мизерно – и помещение, и обстановка, и выбор книг. Помещение … сильно походило на освещённый погреб» – повідомлялося у місцевій газеті [4, с.2].

У березні 1887 р. Міська дума ухвалила рішення надати Бібліотеці безплатне приміщення і видавати щороку тисячу карбованців допомоги. Друге приміщення (на Торговій площі) було кращим, але згодом фонд збільшився до 10 тис. томів і помешкання також стало замалим. Книгосховище знову переповнилося: книжки лежали на підвіконнях і на підлозі, у читальному залі читачам доводилося сидіти вдвох на одному стільці.

Третє приміщення Бібліотеки – наймана квартира пані Темпінської на розі Московської вулиці і Петровського провулка, в якому книгозбірня знаходилася протягом 11 років. Бібліотека займала вісім просторих кімнат на другому поверсі та шість кімнат у мезонині. Але умови зберігання книжкового майна залишалися незадовільними. Книги 3-го розряду розміщувалися в мезонині у двох забруднених, напівтемних кімнатах. Частина книгосховища знаходилась на антресолях, у приміщеннях, куди не потрапляло денне світло. Через такі умови зберігання дуже важко було знаходити необхідні книжки. Багато видань падало за шафи, їх знайшли лише при переїзді до нової будівлі. А головне, існував ризик виникнення пожежі. У звіті про діяльність Харківської міської управи за 1896 р. повідомлялося: «Нынешнее освещение библиотеки – керосиновое – представляет значительную опасность для библиотеки в пожарном отношении. Правление, как только появилось предложение на городское электрическое освещение, вошло в переговоры с агентом этого освещения.

По расчётам, произведённым Правлением совместно с агентом, оказалось, что для устройства электроосвещения в библиотеке потребуется около 700 руб. единовременной затраты и ежегодно около 350 руб., затраты весьма значительные для скромного бюджета библиотеки, почему Правление отложило пока решение этого вопроса» [22, с. 62]. У найманому будинку захистити фонди від пожежі було важкою справою. Майно Бібліотеки було застраховане на 55 крб, але на цю суму неможливо було відновити фонд, адже багато видань не можна було придбати на книжковому ринку, а для пошуку інших знадобилося б багато років. У книгосховищі не дотримувалися елементарні умови зберігання фондів, відсутня була і будь-яка вентиляція. Сьогодні можна лише здогадуватися, у якому стані знаходилися тоді книги, адже фонд зростав, і вільної площі не вистачало. Поповнення фонду було неможливе, адже нові книжкові надходження розміщувати було ніде.

Незручності найманих квартир, які з часом збільшувались, Бібліотекою відчувалися дуже гостро, тому спорудження власної будівлі ставало нагальною потребою.

28 січня 1901 р. здійснилися сподівання всієї інтелігенції міста: було збудоване нове приміщення Бібліотеки за проектом академіка архітектури О.М. Бекетова. Особливістю будівлі була пристосованість до мети і завдань Бібліотеки, що позначилося на розподілі приміщень, їх облаштуванні та обладнанні. Особливо це стосувалось книгосховища, прототипом якого стало книгосховище бібліотеки Страсбурзького університету. Книгосховище мало сім поверхів і було розраховане на 300 тис. томів. Освітлення бокове з обох боків. Підлога наскрізь чавунна і тільки посередині проходу вкрита суцільними плитами. Кожна шафа мала від п'яти до семи полиць залежно від того, на який формат книг вона розрахована (.фото 1). Книгосховище, обшите залізом, було захищене від вогню, мало єдиний вихід до абонементного залу і зачинялося масивними металевими дверями.

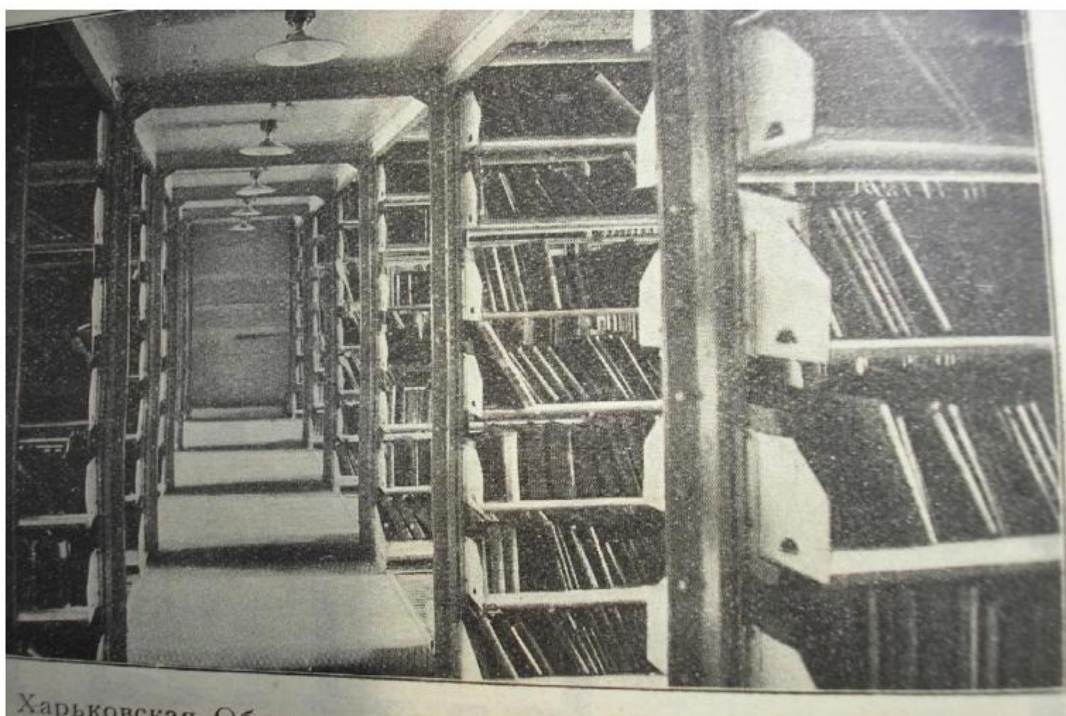

Фото 1. Книгосховище

У порівнянні з попередніми приміщеннями нове значно відрізнялося умовами зберігання накопичених на той час 92500 томів.

На засіданні Правління Бібліотеки (1910 р.) була висловлена подяка представнику будівельної комісії А.Н. Комарову: «…лучшее украшение и гордость библиотеки – это хранилище её сокровищ, богатств – книг, оно обставлено и устроено так, как в немногих лучших библиотеках Западной Европы и пока только в двух библиотеках России; оно наша гордость и потому, что – лучший залог сохранности наших сокровищ и вместе с тем надёжного обеспечения для пользования грядущими поколениями» [9, с. 84−85]. Однак перехід з одного приміщення до іншого супроводжувався втратою і псуванням книг. Функцію збереження бібліотечного фонду забезпечує його облік, завданням якого є фіксація наявності та місцезнаходження кожного документа. Важлива його своєчасність та оперативність. У перші роки існування ХГБ формується технологія обліку фондів, розстановки та зберігання. Літературу записували в «матеріальну книгу». За цією книгою можна було визначити кількість літератури, що надійшла, або вибула з Бібліотеки, та її вартість. Кожну назву записували у книжковий топографічний каталог. Проте згодом практика показала недосконалість цієї системи. Щоб знайти книгу, доводилося переглядати

всі топографічні каталоги, а їх з кожним роком ставало все більше. Окрім того, при номерній розстановці видань без урахування форматів нераціонально використо-вувалася площа книгосховища і, як справедливо зазначала Л.Б. Хавкіна, «если ставить книги подряд… миниатюрная брошюрка может так запропаститься между форматами, что её трудно будет найти» [17, с. 219].

У 1889 р. у ХГБ було введено форматно-порядкову розстановку фонду, яка застосовується й зараз (фото 2). Розстановка книг за форматами здійснювалася заради економії місця, збереження фонду та оперативного пошуку видань. «Чем лучше – проще и удобнее – расстановка книг, тем легче их нахождение, доставание и обратная установка, тем меньше сил и времени требует от библиотечного персонала выдача книг, тем большее число требований на книги может быть удовлетворено при данном личном составе в библиотеке» – написав пізніше П. Богданов у статті «Расстановка книг» [1, с. 52].

Фото 2. Форматно-порядкова розстановка книг

З введенням форматно-порядкової розстановки змінилася технологія обліку нових надходжень. Л. Б. Хавкіна пише, що книги розкладалися «під зріст», за форматами, а потім записувалися в окремі зошити. Зошити складалися з шести аркушів «писального» паперу, котрі були перегнуті в

довжину вдвоє, а в ширину вчетверо, утворюючи вісім клітинок. У кожну клітинку заносилися бібліографічні відомості лише про одну книгу, тут же зазначалися бібліотечний номер і відділ каталогу. Зошити були пронумеровані: в непарних записувалися куплені книги, а в парних – пожертвувані, чим визначалося їхнє місце в інвентарі [16, с.218].

Працівники книгосховища здійснювали перегляд і вилучення з використання розірваних видань, книг з відсутніми аркушами, забруднених різними написами або просто брудних…(фото 3). Будь-яка книга, навіть трохи зіпсована, відкладалася службовцями до окремої шафи, потім такі книги надходили для перегляду членами Правління. Книги, придатні для використання, підлягали ремонту у палітурника, а непридатні заносилися до книги, яка мала назву «материальная книга исходящего имущества…». Вилучені книги зазначалися на картках рухомого каталогу. Список вилучених книг обговорювався членами Правління, вони вирішували, які з них необхідно придбати знову [6, с. 218].

Фото 3. Зіпсована книга

Серед фондозберігаючих заходів велика увага приділялася ревізіям фонду, що періодично здійснювалися у Бібліотеці. Ревізії давали змогу встановити фактичну наявність документів, виявити видання, відсутні у фонді, встановити причини відсутності. Звіти Бібліотеки зберегли відомості про першу ревізію, яка відбулася у 1893 р. Виявлено значну

втрату книг за весь час існування книгозбірні. Більшу частину втрачених видань замінено новими, втрату ж багатьох інших неможливо було поповнити чи замінити. У зв'язку з цим Правління вживало заходів до усунення подібних явищ у майбутньому. У 1895 р. книгосховище було ізольоване від інших підрозділів ХГБ. Єдині двері до абонементної кімнати були обладнані ґратами з двома вікнами для видачі та прийому літератури. У кабінеті для читання запроваджено систему видачі книг з подвійним контролем. У серпні 1895 р. членами Правління була здійснена ревізія книг 1 – 2-го розрядів, яка, на жаль, теж виявила недостачу. По закінченні ревізії шляхом підрахунку було визначено наявність 62966 томів книг і журналів. Як свідчить звіт Бібліотеки 1903/1904 рр., за результатами ревізії виявлено нестачу 997 томів книг на суму 853 крб 12 коп.

Відомо, що у Бібліотеці зберігалися різні види видань (книги, журнали, газети, карти, плакати та ін.), надруковані на різних видах паперу. Деякі книги до потрапляння у книгосховище ХГБ були власністю різних людей, бібліотек, монастирів, церков, зберігалися не завжди в оптимальних та сприятливих умовах. Пізніше, коли фонд ХГБ знаходився в темних та вологих приміщеннях, все це призвело до появи плісняви. Виходячи з принципу, що хворобі краще запобігти, ніж лікувати, Правління обрало шлях запобіжних заходів. Розглянувши історію відповідних заходів зі збереження фондів, можна констатувати, що вони мали епізодичний характер. Важливе значення для теоретичного осмислювання цієї проблематики мали наукові праці Л.Б. Хавкіної – засновника першого в Росії наукового відділу бібліотекознавства (1903 р.) та укладача проекту бібліотечної освіти (1904 р.). Л.Б. Хавкіна ініціювала відкриття перших курсів з бібліотечної справи (1913 р.). До програми занять входили її лекції зі збереження книжкового майна, у тому числі питання оправи, чистки і дезінфекції книг. Працівники ХГБ, керуючись рекомендаціями бібліотекознавця, взяли за основу запобіжні заходи зі збереження фонду.

З переїздом до нового приміщення у 1901 р. ці заходи класифікувалися таким чином:

1. Боротьба з пилом, своєчасне прибирання і провітрювання книгосховища.

2. Збереження оправи книги – запорука її довготривалого зберігання. Відомо, що у середньому книга може бути видана 80 – 100 разів, а книга без оправи тільки 10 разів.

3. Перегляд фонду з метою відбору книг для своєчасного ремонту та оправлення. Л.Б. Хавкіна писала: «Для предупреждения разрушения книг следует "чинить" их при обнаружении хотя бы малейшей неисправности, например, если выпадает листок или отрывается корешок переплёта»[20, с. 199].

4. Протипожежна безпека. Правління значну увагу приділяло саме оправленню літератури. У 1902 – 1904 рр. велика кількість журналів і газет була відправлена для оправлення до міської палітурні, на що витрачені значні кошти.

Одночасно з проведенням технологічних процесів у книгосховищі здійснювалося чищення та провітрювання книг і шаф. У новому приміщенні книгосховища поліпшилися умови зберігання, відкриті шафи мали вільний доступ повітря, видання зосереджувалися таким чином, що було легко їх знайти [7].

Працівники книгосховища починають спостерігати за «хворими» книжками. Виявлялися видання, зіпсовані комахами. Л.Б. Хавкіна зазначала: «злейшими врагами книг являются насекомые из семейства жесткокрылых, так называемые анобии. Эти насекомые заводятся не в самих книгах, а в дереве которым питаются, но прокладывая себе путь от одной деревянной полки к другой, они прогрызают книги…» [18, с. 280].

На книжковому папері з’являлися сірі та зеленуваті плями. Працівники Бібліотеки розпочали роботу з їх дезінфекції. «Наилучшим средством, которое обладает весьма сильным обеззараживающим свойством, не действует разрушительно на книги, является формалин» – рекомендувала Л.Б. Хавкіна [19, с. 281]. Для боротьби з будь-якими мікроорганізмами і комахами найкращим засобом була дезінфекція, а головним запобіжним засобом – дотримання гігієнічних умов. Адже всім відомо, що книги не можуть жити там, де не може жити людина, і для них також непридатні приміщення темні, вологі, без достатнього освітлення і повітря. Питання фізичного збереження фондів та боротьби з мікроорганізмами порушувалися на Першому Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911 р., С.-Петербург). Але в резолюціях з'їзду жодного рішення про дезінфекцію книг не було у зв'язку з недостатньою вивченістю питання [12, с. 27].

Збереження фондів – це не тільки професійна, технологічна, але й гостро соціальна проблема, адже фонд може зазнавати найбільшої шкоди саме від того, для кого він призначений. Письменник О. Серафимович

писав: «Не странно ли человек нитки чужой не возьмёт, а книгу утащит – и частную, и библиотечную, все к этому относятся терпимо… Необходима самая беспощадная борьба с растаскиванием…» [14].

До 1891 р. у Бібліотеці функціонували безплатна читальня для незаможних та абонемент, що розподілявся на три розряди:

1-й розряд – для читачів ХГБ, які повністю вносили «підписні» та заставні кошти за користування літературою і тому мали перевагу в одержанні нових надходжень;

2-й розряд мав дещо нижчу передплатну вартість. Читачі не мали права на першочергове одержання нових книг та журналів;

3-й розряд – «дешевий абонемент» мав самостійний фонд – виключно для бідних.

Здавалося б, що диференційований підхід до читача давав змогу більш ретельно контролювати збереження фонду. Але, на жаль, Правління Бібліотеки майже у кожному звіті висловлювало занепокоєння з приводу псування та крадіжок книг. Члени Правління постійно обговорювали цю проблему і вживали різноманітних заходів, щоб запобігти цьому, у т. ч. за «варварське» відношення читачів до книжок, були встановлені штрафи:

- псування оправи – 25 коп. і 60 коп. залежно від формату книги;
- вирваний, втрачений чи перерваний лист – 50 коп. за сторінку;
- надпис – 30 коп. чорнилами і 10 коп. олівцем за сторінку;
- за вирваний форзац – 5 коп.

За інші пошкодження – 10 коп. За навмисне, а також неодноразове псування підписчика позбавляли права користуватися Бібліотекою.

Були розроблені «Правила користування абонементом», які частково гарантували збереження книг. Л Б. Хавкіна у своїх роботах підкреслювала, що необхідно попереджувати підписчиків про бережливе ставлення до книг.

На абонементній книжці читача були зазначені правила абонемента, у пункті 17 яких наголошувалося, що при отриманні книг, журналів, газет підписчик зобов’язаний перевірити їх цілість та попередити працівника Бібліотеки про виявлені дефекти. У разі невиконання цієї вимоги він сплачує штраф у розмірі дійсної вартості видання (див. фото 4,5). Ця вимога є актуальною і сьогодні та занесена до існуючих «Правил користування бібліотекою».

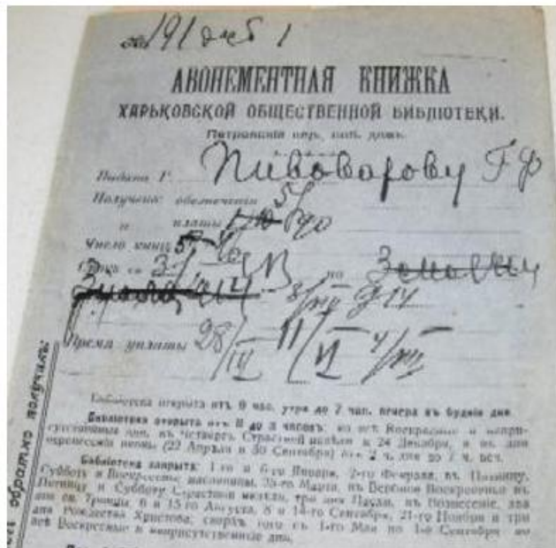

АБОНЕМЕНТНАЯ КНИЖКА
ХАРЬКОВСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ БИБЛІОТЕКИ.

Фото 4. Абонементна книжка читача

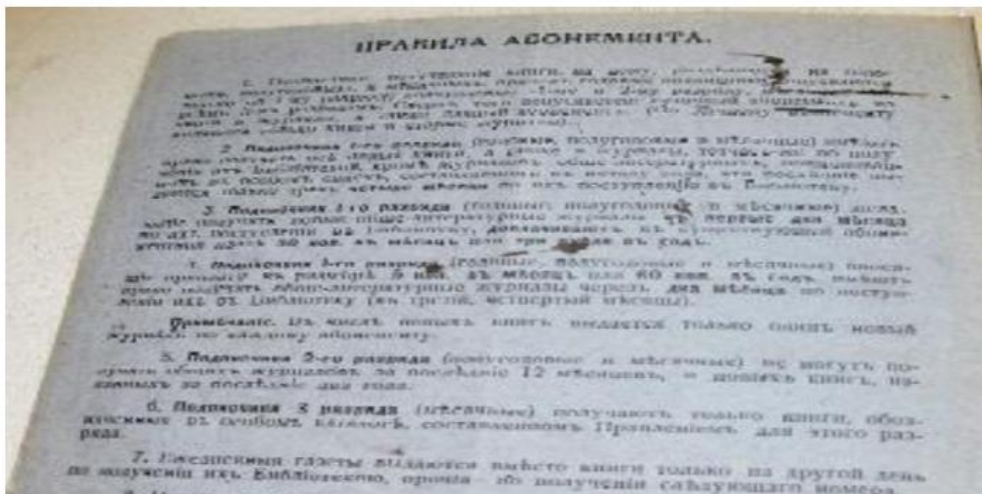

ПРАВИЛА АБОНЕМЕНТА.

Фото 5. Витяг з правил абонемента

Здавалося б, таке зрозуміле правило мало захистити книжкове майно. Але з року в рік стан погіршувався. Не всі читачі правильно розуміли призначення Бібліотеки. Задовольнивши свою одноразову потребу, вириванням сторінки, користувач не замислювався, що ця книга могла б служити багатьом людям і навіть поколінням. Тому Правління через місцеву пресу закликало читаючу публіку взяти участь у справі захисту книжкового майна, щоб ця вада була піддана громадському осудженню і переслідуванню.

У 1893 р. у газеті «Харьковские губернские ведомости» була надрукована стаття «Вниманию общего собрания членов общественной библиотеки» [3], в якій наводився порядок денний зборів, присвячених посиленню контролю за збереженням бібліотечного майна, недолікам у роботі з цього напрямку та пропозиції щодо їх усунення. У газеті «Южный край» у 1897 р. повідомлялося: «Правление ХОБ озабочено изысканием способа предотвращения похищения и порчи книг. Порча книг, как установлено Правлением библиотеки, происходит систематически, причём наблюдалось, что приобретённые книги, взамен испорченных, были подвергаемы вторичной порче. Замечено, что порче книги, главным образом, подвергаются в кабинете для чтения, в так называемой комнате для учёных занятий» [11, с. 4].

Як свідчать звіти Бібліотеки, тільки за 1895 і 1896 рр. не повернуто 185 книг, у т. ч. 37 окремих томів повних зібрань різних авторів. Із книг, цінність яких менша за прийняту заставу, не повернуто 45. За заставою за них було одержано 68 крб. Збиток Бібліотеки – 52 крб 85 коп. На користь Бібліотеки залишилося 15 крб 15 коп. Книг, цінність яких не покривається грошовою заставою, не повернуто 146. Грошей за заставою було одержано 168 крб; ціна цих книг становила 324 крб 75 коп. (серед них дві бібліографічні рідкості і два журнали, що були лише в одному примірнику). Бібліотека отримала збиток – 156 крб 75 коп.

Зберегти книгу виявилося дуже складним завданням. Підписчики вдавалися до різноманітних хитрощів, щоб украсти необхідне їм видання або його частину.

У газеті «Харьковские губернские ведомости» за 1893 р. зазначалося: «В библиотеке есть несколько экземпляров Надсона и, кажется нет ни одного целого экземпляра. Наконец из огромной массы номеров журналов «Артист» и «Вестник изящных искусств» очень трудно найти хотя бы одну книгу такую, в которой были бы целы все гравюры. … Подписчик, за которым считалось две книги: «О происхождении видов» Дарвина, и «Свадебный бунт» Салиаса, наложил на роман Салиаса номер, под которым числится книга Дарвина; другой подписчик вместо книги Госпиталье «Главнейшие приложения электричества» возвратил в библиотеку «Основания физики для женских гимназий» Краевича [3, с. 2].

Фото 6. Зінсовані видання

У 1896 р. через кабінет для читання зникло кілька книг довідкового змісту, наприклад, *Ротковский. Судебные уставы Императора Александра II, Руководство для мировых судей, тяжущихся и судебных приставов; Книга справочная для отбывающих воинскую повинность* та кілька художніх творів [22, с. 62].

Вандалізм та неосвіченість – схожі поняття, у всякому разі, перше найчастіше залежить від другого. Псування книг серйозніше, ніж здається на перший погляд, це питання загального рівня культури (див. фото 6).

У 90-ті роки XIX ст. з метою збереження книжкового майна Правління ХГБ ухвалило низку рішень, у тому числі наступні:

- на титульних аркушах і форзацах рідкісних та цінних видань проставляти штамп «Не выдается на дом» (фото 7). Зараз у фонді бібліотеки зберігаються сотні книг з аналогічними записами. Це твори Д. Багалія, В. Данилевського, В. Савви, М. Сумцова, І. Тургенєва та інших.

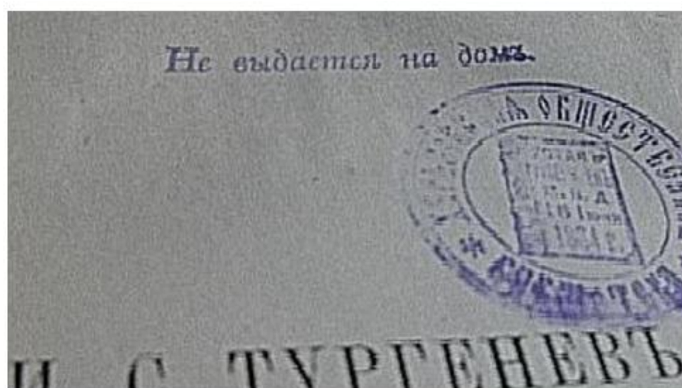

Фото 7. Штамп «Не выдается на домъ»

- на найпопулярніших журналах, виданнях з ілюстраціями та цінних книгах проставляти штамп «Выдаётся с разрешения Правления» (фото 8).

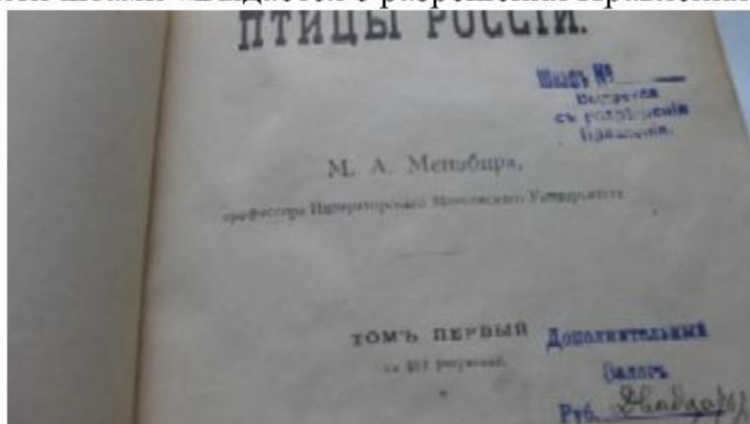

Фото 8. Штамп «Выдается с разрешения Правления»

Правління, турбуючись про збереження бібліотечного фонду, вирішило надрукувати звернення до підписчиків про необхідність дбайливого ставлення до громадської власності і наклеїти на внутрішній стороні кришки оправи кожної книги: «Обращайтесь с книгами аккуратно – они служат не вам одному, а многим» (фото 9). На багатьох дореволюційних виданнях, що знаходяться у фонді ХДНБ ім. В.Г. Короленка це звернення, залишилося і досі.

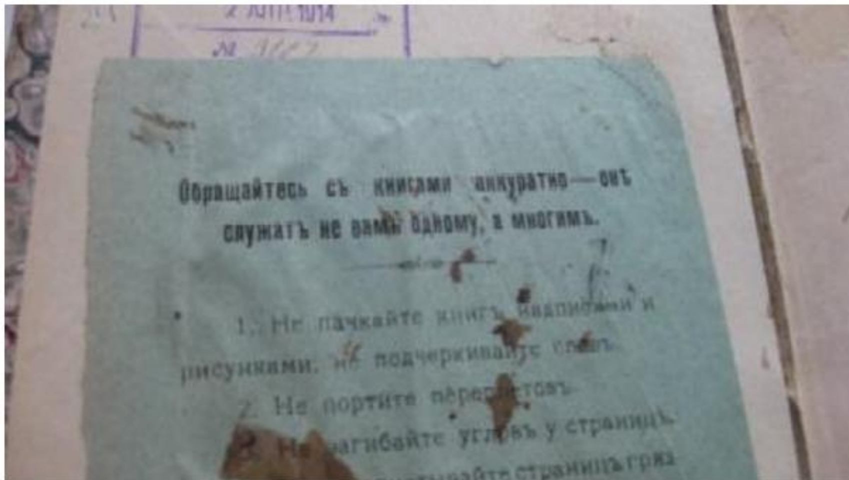

Фото 9. Звернення до читачів

Охорона книги настільки важлива для існування Бібліотеки, її діяльності, для інтересів самого підписчика, що заради цього необхідно було пожертвувати деяким комфортом і часом підписчика. Суворий контроль прийому книг викликав незадоволення і деякі читачі залишили Бібліотеку. Але не минуло і півроку, як все повернулося до звичайного стану, а через рік, коли підписчики переконалися, що Бібліотека видає книги цілими, їхня кількість значно зросла.

Найбільших збитків Бібліотека зазнавала при обслуговуванні читачів 3-го розряду. Збитки пояснювалися тим, що деякі підписчики, враховуючи невеликий розмір застави, брали цінні книги і не повертали їх. При відправці нагадувань виявлялося, що підписчик називався вигаданим прізвищем і вказував невірну адресу. Єдиним заходом для запобігання цьому могло стати збільшення застави до розміру вартості книги, але враховуючи контингент читачів 3-го розряду, Правління не ризикнуло здійснити такий крок.

Створюються філіали, діяльність яких також негативно позначилася на збереженні фондів. Фінансовий стан Бібліотеки в період імперіалістичної війни значно погіршився, помітно зростала і кількість неповернутих підписчиками книг [9]. Правлінню, незважаючи на всі зусилля, не вдавалося оновлювати зачитані та зношені книги. Участь обох філіалів була такою: 26-го лютого 1908 р. у їхніх приміщеннях були здійснені обшуки, які супроводжувалися вилученням 200 примірників книг. За розпорядженням губернатора філіали були закриті. Книжкове майно філіалів спочатку було звалене в старих приміщеннях, а пізніше

повернуто до ХГБ, яка частину книг передала іншим бібліотекам-читальням [9].

У 1911 р. у Бібліотеці відбулася дискусія про вільний доступ читачів до фонду. Але це було б можливим за наявності достатньої кількості відповідальних працівників та належних охоронних заходів. Питання залишилося відкритим для обговорення.

Із архіву О.М. Габеля відомо, що у 1915 р. у зв'язку з багатьма випадками обманного одержання чужих застав і книг Правління ухвалило рішення роздати всім підписчикам картки, які засвідчують особу (фото 9). З введенням цієї картки на деякий час підлоги припинилися.

Фото 9. Особиста картка читача

Аналізуючи перші роки існування Бібліотеки, можна констатувати, що Правлінням було подолано багато труднощів, особливо матеріальних, адже не вистачало коштів на придбання книг. На початку XX ст. постала необхідність раціонального формування фонду, проте не вистачало професійного бібліотечного персоналу. У цей час Бібліотека майже не одержувала нових книг і періодичних видань, книжковий ринок був порожнім, друкарні майже не діяли. Негативно вплинули на збереження фонду негаразди періоду Громадянської війни. З часом змінюється склад читачів, з'являються такі категорії, як червоногвардійці, робітники, кустарі, службовці. Перше місце в книговидачі займала белетристика (35,3%) та соціально-політична (33,5%) література, яка зазнавала найбільшого ризику псування.

Вивчення стану збереження фондів Бібліотеки показало, що створювалася відповідна система забезпечення збереження документів, яка з роками вимагала все більшої уваги. Для кращого збереження фонд мав бути захищений таким чином:

– по-перше, на усіх етапах формування, обліку, обробки, розміщення, організації зберігання;

– по-друге, у процесі обслуговування читачів;

– по-третє – і це найголовніше – шляхом підтримання задовільного фізичного стану.

Головним та постійним завданням Бібліотеки від початку створення і до наших днів було і залишається збирання, накопичення знань та інформації для їх використання, передачі наступним поколінням. Важливо, що сьогодні у суспільстві виникла усвідомлена необхідність збереження документального спадку як складової духовної культури. Варто згадати слова академіка Д.С. Лихачова: «Если библиотеки есть, если они не горят, не заливаются водой, имеют помещения, оснащены современной техникой, возглавляются не случайными людьми, а профессионалами – культура не погибнет в такой стране» [6, с. 207].

Література

1. Богданов, П. Расстановка книг/ П. Богданов // Библиотекарь. – 1910. – вып. III–IY – С. 52

2. Васильев, В. Охрана книг / В. Васильев // Библ. дело. – М., 1911– Ч.II. – С. 63 − 77.

3. Вниманию общего собрания членов Общественной библиотеки //Харьк. губерн. ведомости. – 1893. – №40 – С. 2.

4. Дешёвая библиотека. Отделение Харьковской общественной библиотеки //Харьк. губерн. ведомости. –1890. – №94 – С. 2.

5. Ежегодник внешкольного образования. Вып.II / Под ред. В.И.Чарнолуского. – СПб.,1910 – С. 241.

6. Лихачёв, Д.С. Я вспоминаю / Д.С. Лихачев. – М., 1991. – С. 207.

7. Материалы по истории Харьковской государственной научной библиотеки им.В.Г.Короленко, 1920 – 1940 гг.: в 5-ти папках – Х.[1920 – 1940] // Папка №1. – С. 24 – 25.

8. Отчёт Библиотеки за шестой год и Протокол Общего Собрания членов ЕЕ. – Харьков : Тип. Шмерковича, 1892 . – С.3,4

9. Отчёт Библиотеки за шестнадцатый год её существования (с 1 октября 1901 по 1октября 1902 г). – Харьков : Тип. С.А. Шмерковича, 1902. – С.84 – 85.

10. Отчёт Библиотеки за семнадцатый год её существования (с 1 октября 1902 по 1 октября 1903 г.). – Харьков: Тип. С.А. Шмерковича, 1903. – С.35

11. Порча и похищение книг общественной библиотеки // Юж. край. – 1897. – 25 дек. – С. 4.

12. Резолюции первого Всероссийского съезда по библиотечному делу // Библиотекарь. – 1911. – Вып.II. – С. 27.

13. Сафронеева, Н. Международный Конгресс библиотекарей и архивистов в Брюсселе 15 – 18 августа 1910 г. Общие впечатления / Н. Сафронеева // Библиотекарь. –1910. – Вып.III – IY. – С. 52.

14. Серафимович, А. Любители чужой книги / А. Серафимович // Правда. – 1936. – 3 апр.

15. Сумцов, Н.Ф. Организация общественных и школьных библиотек / Н.Ф. Сумцов. – Харьков,1896. – С. 3.

16. Хавкина Л.Б. Библиотеки, их организация и техника / Л.Б. Хавкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 1911 – С. 218.

17. Там само. – С. 219.

18. Там само. – С. 280.

19. Там само. – С. 281.

20. Хавкина, Л. Б. Руководство для небольших и средних библиотек / Л.Б. Хавкина. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.; Л., 1928 . – С. 199.

21. Харьковская городская управа. Отчёт о деятельности Харьковской городской управы и подведомственных ей учреждений… − Харьков: Тип. Губерн. правления, 1894. – С. 54 − 55.

22. Там само. – 1896. – С. 62.

23. Там само. . – 1897. – С. 50.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

О.Л. Грабарчук	- бібліотекар І категорії науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів
І.Я. Лосієвський	- завідуючий науково-дослідним відділом книгознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів, доктор філологічних наук, заслужений працівник культури України,
В. М. Михайленко	- головний бібліотекар відділу наукової організації і використання основного фонду
В.Г. Прохорова	- завідуюча відділом науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів, заслужений працівник культури України
Т.О. Сосновська	- завідуюча сектором наукової бібліографії відділу «Україніка»
О.І. Танько	- вчений секретар
С.Б. Шоломова	- бібліотекар І категорії науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів (1940 – 2010)
В.О. Ярошик	- бібліотекар відділу «Україніка», заслужений працівник культури України

ЗМІСТ